

РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

*Конспект лекцій для студентів економічних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Хмельницький
2003

Н60 **Нижник В.М.** Розміщення продуктивних сил України.
Конспект лекцій. – 2-е видання виправлене. –
Хмельницький: ТУП, 2003. – 94 с.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Методологічні основи та загальна теорія розміщення продуктивних сил

- Лекція 1. Теоретико-методологічні основи розміщення продуктивних сил
- Лекція 2. Регіоналістика та економічне районування в системі розміщення продуктивних сил
- Лекція 3. Людські та природні ресурси: економічна оцінка і раціональне використання

РОЗДІЛ 2. Розвиток і розміщення продуктивних сил України за галузями економіки та економічними районами

- Лекція 4. Галузева структура національної економіки України
- Лекція 5. Паливно-енергетичний, будівельний та хіміко-лісовий комплекси України
- Лекція 6. Структура і розвиток виробництва товарів широкого вжитку, агропромисловою, транспортного та рекреаційного комплексів
- Лекція 7. Розміщення продуктивних сил України (східні та південні райони)
- Лекція 8. Особливості розміщення продуктивних сил України (економічні райони центра, півночі та заходу)

РОЗДІЛ 3. Вплив зовнішньоекономічних зв'язків на розвиток та розміщення продуктивних сил України

- Лекція 9. Зовнішньоекономічні зв'язки України та співробітництво з країнами СНД

ЛІТЕРАТУРА

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ (РПС)

Лекція 1. Теоретико-методологічні основи розміщення продуктивних сил

1.1. Завдання, об'єкт, предмет та структура курсу

1.2. Закономірності, принципи і фактори РПС

1.3. Основні методи економічного обґрунтування РПС

1.4. Економічні методи просторової організації виробництва

1.1. Завдання, об'єкт, предмет та структура курсу

Наука про розміщення продуктивних сил бере свій початок з кінця XIX ст. і вивчає територіальну організацію виробництва, що є основою не тільки розташування, але й управління ним. Ще засновники даної теорії А.Вебер (1908) та У.Тюнен (1926) фактично довели, що за однакових умов розвитку однакових підприємств у залежності від їх розміщення можна досягти різних прибутків. Через те одним із головних завдань даної науки є пошук і оптимізація розміщення продуктивних сил для забезпечення мінімальних сукупних затрат праці.

Згодом А. Гетнером, А. Лешем та В. Кристаллером попередні теорії розвивалися і спиралися на головну роль прибутку за умов ринкового господарювання. Наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. проблема розміщення виробництва обмежувалася “теорією штандорту” (основоположник – Август Леш), суть якої полягала у виборі оптимального для окремого власника місця розміщення підприємства.

А.Гетнер обґрунтував хорологічну (місцеву) концепцію, що відбивала причинний взаємозв'язок між об'єктами і явищами, з одного боку, і територіями, з якими вони співвідносяться, – з іншого.

Проблеми розміщення продуктивних сил завжди були у центрі уваги українських вчених О.М. Алімова, П.Т. Ващенко, К.Г. Воблого, О.Т. Діброви, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Я.І. Жупанського, Ф.Д. Заставного, С.І. Іщука, Є.П. Качана, В.В. Ковалевського, М.М. Паламарчука, Д.М. Стеценка, О.І. Шаблія.

В країнах з ринковою економікою всебічно розвивались різні теорії розміщення продуктивних сил. Наприклад, в теорії “географічного детермінізму” вирішальна роль надавалася географічному середовищу в розвитку і розміщенні промисловості різних країн та районів.

Теорія і практика розміщення продуктивних сил в Україні за умов переходу до ринку набуває дедалі більшого значення. З методичного погляду проблема РПС невід'ємна від їх раціональної територіальної організації, основою якої є економічне районування, що ґрунтується на територіальному поділі праці, яке у свою чергу проявляється у виробничій спеціалізації економічних районів і потребує відповідної пропорції їх розвитку.

Предметом курсу є просторова організація продуктивних сил, вивчення якої здійснюється на різних рівнях: населений пункт, адміністративний район, область, економічний район, країна. Наука про РПС вивчає як загальні закономірності розташування продуктивних сил, так і їх конкретний прояв у галузевому і територіальному аспектах на регіональному та міжрегіональному рівнях. Вона вивчає економічну результативність територіальної організації виробництва для обґрунтування ефективної регіональної політики.

Об'єктом дослідження науки з РПС є елементи просторової організації продуктивних сил: природоресурсний, людський, трудоворесурсний потенціали, галузеві і міжгалузеві комплекси, соціальна інфраструктура та територіальні виробничі системи.

Метою курсу є формування у студентів теоретико-методологічних засад і практичного досвіду ефективного обґрунтування розміщення продуктивних сил з метою отримання максимально можливих результатів діяльності виробничих економічних систем (ВЕС) з урахуванням демографічних, соціально-економічних, природних та екологічних факторів.

Завдання курсу полягають у отриманні студентами знань, необхідних для:

- обґрунтування оптимального РПС;
- вдосконалення галузевої структури економіки, відновлення її рівноваги;
- інтеграції наукової бази і великого контингенту вчених, на основі всебічної зацікавленості останніх і держави;
- регулювання надмірної концентрації матеріаломістких галузей в одних районах і недовикористаної в інших;
- подальшої необхідності структурної перебудови економіки і конверсії підприємств;
- екологізації раціонального розташування виробництв з метою регулювання вичерпності ресурсів та відшкодування збитків, заподіяних природі від нераціональної та економічно-небезпечної діяльності ВЕС;
- створення і розміщення вільних економічних зон, прогнозування діяльності підприємств в умовах розвитку ринку.

Структура курсу включає наступні розділи: теоретичні основи та загальні умови РПС, розвиток і розміщення РПС за галузями національної економіки, територіальна організація господарства України в системі економічного районування, вплив зовнішніх економічних зв'язків на розвиток та розміщення продуктивних сил України.

Якщо розглядати науку про продуктивні сили як систему суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи або як сукупність трудових ресурсів і засобів виробництва, то вона взаємодіє з широким колом інших наук. Ця наука належить до економічних наук і водночас спирається на результати наукових досліджень природничих, географічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промисловості, сільського господарства і транспорту. Розвиток науки про розміщення продуктивних сил ґрунтується на економічних законах і категоріях, які вивчає макро- і мікроекономіка. Вона широко використовує результати наукових досліджень, галузевих економік, фінансів, економіки

праці, економіки природокористування, історії народного господарства, економічної статистики, економічної кібернетики, регіоналістики, економічної і соціальної географії зарубіжних країн, картографії та інших наук.

1.2. Закономірності, принципи і фактори РПС

До основних закономірностей розміщення продуктивних сил слід віднести:

а) **закономірність ефективного чи раціонального розміщення виробництва**, за якою відношення між економікою та територією такі, що найбільш можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта. Тобто, вказана закономірність впливає із закону економії праці, який регулює витрати на подолання просторової незбалансованості між районами видобутку, виробництва і споживання продукції:

$$E = \frac{PB}{BB} = \frac{PP}{ЗП}, \quad (1.1)$$

де PB і PP – відповідно, результати виробництва і праці;

BB і $ЗП$ – відповідно, витрати виробництва і затрати праці.

В сучасних умовах надто багато затрачається праці на транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Через те закономірність раціонального розміщення продуктивних сил повинна реалізовуватися через наближення виробництва до джерел сировини, палива, людських ресурсів та споживачів. Цю закономірність ще називають економічністю або ефективністю розміщення продуктивних сил;

б) **закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил** на певній території впливає з економічного закону оптимальної концентрації промислових підприємств та його соціального значення, яке сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва національного і реального доходів у громадян. Дана закономірність втілюється в життя дією принципів вирівнювання економічного розвитку різних районів. Її ще називають закономірністю територіального поділу праці. Застосовуючи методи аналізу територіальної організації господарства економічних районів визначають: економічну оцінку природних ресурсів, рівень забезпечення власними трудовими ресурсами; територіальний поділ населення як споживача матеріальних благ; співвідношення між спеціалізованими і допоміжними галузями; забезпечення господарства енергоресурсами, рівень транспортного обслуговування;

в) **закономірність комплексності РПС** впливає з економічного закону суспільного поділу праці, який у просторовому аспекті модифікується в закон територіального поділу праці і виявляється у формуванні економічних районів і спеціалізації господарства. Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є: раціональне використання районних ресурсів, узгодженість районного господарства з раціональною

галузевою і територіальною структурами, обумовленість матеріально-технічних, кооперативних, послідовних зв'язків;

г) **закономірність економічної цілісності регіону**, що полягає у його географічному положенні, матеріальній та соціальній сферах, збереженні централізованого і регіонального елементів;

д) **закономірність регіональної інтерпретації** господарства полягає у збиранні елементів національної економіки, внаслідок чого утворюється інтегрована система або регіональний економічний простір;

е) **закономірність територіальної концентрації продуктивних сил в регіонах** полягає у зосередженні виробництва і трудових ресурсів у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує більш високий рівень життя його населення.

Найважливішими *принципами* розміщення продуктивних сил є:

- принцип оптимальності розміщення виробництва – отримання оптимальних результатів при мінімальних витратах;

- принцип раціонального розміщення виробництва – наближення до матеріальних, трудових ресурсів;

- принцип пропорційності і збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва та наявністю сировинних енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів;

- принцип комплексного розміщення виробництва, що полягає у комплексному використанні природних ресурсів;

- принцип розміщення підприємств згідно з раціональними формами суспільної організації виробництва;

- принцип збереження екологічної рівноваги – найголовнішого екологічного імперативу;

- принцип обмеженого централізму – органічного поєднання стратегічних інтересів країни з інтересами регіонів;

- принцип урахування міжнародного територіального поділу праці – країна повинна розвивати те виробництво, для якого вона має найкращі умови і продукція якого користується найбільшим попитом на світовому ринку.

Розглянуті закономірності і принципи реалізуються на основі певних умов або факторів розміщення, які можна згрупувати за такими напрямками: природно-географічними, демографічними, техніко-економічними, соціально-економічними та еколого-економічними. При розміщенні продуктивних сил завжди необхідно економічно обґрунтувати і врахувати дію даних факторів.

Природно-географічні фактори характеризують енергетичні, водні, лісові, земельні ресурси та корисні копалини, природно-кліматичні та транспортні умови за кількісними і якісними показниками.

Демографічні фактори враховують чисельність населення і його розміщення, кількісну та якісну оцінку людських ресурсів.

Техніко-економічні фактори характеризують рівень науково-технічного розвитку, виробничі умови, транспортні потоки.

Соціально-економічні фактори залежать від рівня розвитку продуктивних сил, зайнятості населення, умов праці, житлово-комунальних умов і сфери послуг.

Еколого-економічні фактори враховують вплив виробничих економічних систем на навколишнє середовище, шляхи відшкодування збитків, заподіяних природі внаслідок будь-якого виробництва продукції чи розміщення продуктивних сил.

В сучасних умовах важливий вплив на РПС в Україні мають також геополітичний та національний фактори.

В науковій літературі зустрічається і більш диференційована система факторів РПС. До них відносять: сировинний, водний, паливно-енергетичний, трудовий, споживчий, транспортний, соціальний, екологічний фактори; фактори економіко-географічного положення та ринкової кон'юнктури (рух цінних паперів, зайнятість, розміри виробництва).

Організація РПС полягає в обґрунтуванні та врахуванні дії зазначених факторів, за допомогою їх економічної оцінки та наукових методів.

1.3. Основні методи економічного обґрунтування РПС

Науковими методами оцінки, розміщення і розвитку продуктивних сил та виробничих економічних систем є методи: аналізу статистичних матеріалів, картографічних спостережень, техніко-економічних розрахунків ефективності, районного планування, економіко-математичного моделювання, системного аналізу, балансових розрахунків.

Методи аналізу статистичних матеріалів дозволяють вивчати просторово-економічні об'єкти та явища в їхньому взаємозв'язку та динамічному розвитку. Картографічні методи полягають у наочному зображенні і дослідженні РПС за допомогою топографічних, геологічних, географічних карт ґрунтів, щільності населення. На їх основі складаються більш диференційовані та спеціалізовані карти.

Методи техніко-економічних розрахунків ефективності поєднують визначення декількох показників різних варіантів розміщення продуктивних сил: питомих капіталовкладень, трудомісткості, фондо- та матеріаломісткості, рентабельності, терміну окупності витрат, собівартості продукції, продуктивності праці.

Методи районного планування застосовуються при проектуванні розміщення виробництва на рівні регіону, а не окремого підприємства.

В основі економіко-математичних методів лежить системний підхід, створюються моделі, які після їх дослідження переносяться в реальну ситуацію.

Балансові методи отримали своє використання у передпланових дослідженнях, коли розробляються баланси трудових ресурсів, грошових доходів і видатків населення, територіальні баланси потужностей підприємств. Баланси поділяються на звітні та планові. Особливого значення набули розробки звітних міжгалузевих балансів виробництва, розподілу і споживання продукції в областях та економічних районах.

За допомогою методів системного аналізу можна порівнювати різні варіанти розв'язання проблем удосконалення розміщення виробництва і вибирати найоптимальніші з погляду на витрати та отримані результати.

Економічне обґрунтування, як головне завдання пошуку оптимального розміщення виробництва, проводиться за допомогою критерію мінімуму сумарних витрат при досягненні максимальних результатів. Економічна ефективність виробництва характеризується ефектом виробничої діяльності

підприємств і затратами праці на його досягнення. Річні приведені витрати включають частку капітало-вкладень (K) та поточні витрати (C):

$$C + KE_{\text{норм}} \rightarrow \min, \quad (1.2)$$

де $E_{\text{норм}}$ – нормативний коефіцієнт порівняльної економічної ефективності, $E_{\text{норм}} = 0,15$ – для підприємств державного сектора, в ринкових умовах цей коефіцієнт не задається.

Використовуючи дані приведених витрат (Π) на виробництво одиниці продукції можна розрахувати раціональний радіус R перевезення продукції в певних районах Π_1 та Π_2 з врахуванням відстані між ними S і транспортних витрат на 1 км перевезення продукції в напрямку від першого до другого району TB_1 і від другого до першого TB_2 :

$$R = (\Pi_1 - \Pi_2 + TB_2 \cdot S) / (TB_1 + TB_2). \quad (1.3)$$

Аналіз розміщення продуктивних сил в окремих економічних регіонах проводиться за допомогою визначення окремих індексів та коефіцієнтів. Так, індекс рівня районної спеціалізації визначається як відношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж галузі в країні:

$$I_{\text{р.с.}} = \frac{Q_i / Q}{P_i / P}, \quad (1.4)$$

де Q_i , Q – відповідно, обсяги виробництва i -ої галузі у певному районі, обсяги виробництва всієї продукції;

P_i , P – відповідно, обсяги виробництва i -ої галузі і всієї промислової продукції по країні в цілому.

Індекс ефективності районної спеціалізації визначається відношенням витрат (або прибутку) виробництва на одиницю продукції в районі ($I_{\text{р}}$) до такого ж показника в країні ($I_{\text{к}}$):

$$I = \frac{I_{\text{р}}}{I_{\text{к}}}. \quad (1.5)$$

Цей індекс ефективності спеціалізації району показує, у скільки разів середньорайонні витрати на одиницю виробленої продукції менші або більші від середніх по країні.

Коефіцієнт міжрайонної товарності визначається відношенням чистого вивозу продукції (різниця між вивозом $Q_{\text{вивозу}}$ і ввозом $Q_{\text{ввозу}}$ аналогічної продукції) до загального обсягу її виробництва в даному районі:

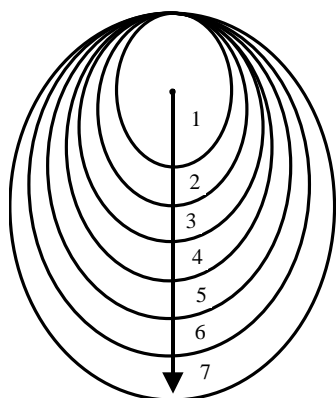
$$K_{\text{т}} = \frac{Q_{\text{вивозу}} - Q_{\text{ввозу}}}{Q_{\text{виробництва}}}. \quad (1.6)$$

Отже, основними методами аналізу розміщення виробництва є індексний, нормативний та за допомогою коефіцієнтів.

1.4. Економічні методи просторової організації виробництва

Економічні методи оцінки і обґрунтування регіонального чи територіального розміщення виробництва і продуктивних сил у своїй основі ґрунтуються на методах вивчення економічного простору із застосуванням аналітичної геометрії, методах районного планування, розв'язку транспортних задач.

Метод теорії просторової економіки був започаткований І.Тюненем, А.Вебером та іншими вченими. Так, І.Тюнен розробив теорію “концентричних кілець”. За останньою, у центрі кілець розташовані місця проживання, а простір являє собою круг (рис. 1.1). Чим далі від центра, тим більші транспортні витрати, але вони є різними для різних підгалузей сільського господарства:

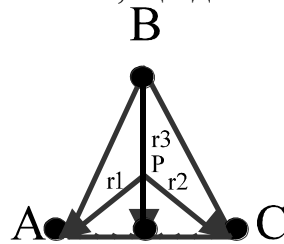
- 1 – населений пункт
- 2 – овочівництво і молочне тваринництво
- 3 – лісове господарство
- 4 – зернові культури
- 5 – кормові культури
- 6 – сівозмінні землі
- 7 – екстенсивне тваринництво

Рис. 1.1 – Просторове розміщення галузей відносно центра споживання

У.Тюнен є також одним із засновників теорії граничної корисності, за якою загальна корисність визначається корисністю останнього блага.

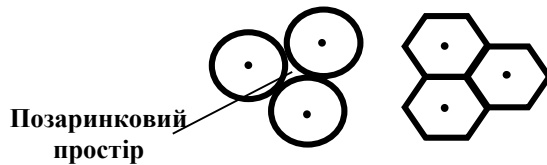
Метод теорії “штандортів”, основоположником якої був А.Вебер, ґрунтується на виборі оптимального місця розташування виробництва. За наявності двох пунктів сировини та одного пункту споживання він будував трикутники, всередині яких визначав вихідну точку Р (рис. 1.2).

У пунктах А і В знаходяться джерела сировини, а в пункті С – споживач. Точка рівноваги знаходиться за методом побудови паралелограма. Маса вантажів уподоблюється силам, що діють на точки А, В і С.

Рис. 1.2 – Визначення оптимального місця розташування виробництва

Метод “системи шестикутників” В. Кристаллера та А. Леша, за яким не залишається вільного позаринкового простору, як у випадку з кругами, зображений на (рис. 1.3):

Рис. 1.3 – Перетворення кругів на шестикутники

Споживачі продукції ферми, яка знаходиться у центрі, можуть по-різному знаходитися відносно нього. Решта ферм може розташовуватись або у вершинах шестикутників, або на сторонах, або всередині. Відстань між конкуруючими центрами А.Леш визначав за формулою:

$$S = l\sqrt{n}, \quad (1.7)$$

де S – відстань між центрами;

l – відстань між центрами і споживачами;

n – кількість споживачів для кожного центра.

Побудувавши мережу шестикутників, можна максимально забезпечити споживачів всіма видами продукції і створити в регіоні оптимальний рівень соціального та економічного розвитку.

Узагальнюючими показниками розвитку регіону є:

а) виробництво національного доходу на душу населення ($НД$):

$$НД = \frac{V_{нд}}{Ч}; \quad (1.8)$$

де $V_{нд}$ – обсяг національного доходу, грн;

$Ч$ – чисельність населення;

б) продуктивність суспільної праці:

$$\Pi = \frac{V_{нд}}{Ч_{пр}}, \quad (1.9)$$

де $Ч_{пр}$ – число працюючих у сфері матеріального виробництва;

в) виробництво національного доходу на 1 грн поточних витрат:

$$E_p = \frac{V_{нд}}{MB + A_m - ЗП}, \quad (1.10)$$

де MB , A_m , $ЗП$ – матеріальні витрати, амортизація, заробітна плата, грн.

Таким чином, розглянуті методи просторової організації економічного обґрунтування розвитку територій та регіонів дозволяють прогнозувати розміщення продуктивних сил та споживачів.

Лекція 2. Регіоналістика та економічне районування

в системі розміщення продуктивних сил

2.1. Особливості, спеціалізація та удосконалення розвитку регіонів України

2.2. Економічне та територіальне районування в системі національної економіки

2.1. Особливості, спеціалізація та удосконалення розвитку регіонів України

Науковий напрямок, що вивчає закономірність розміщення продуктивних сил та районів, називається регіональною економікою. Регіон представляє триєдність середовищ: природного, матеріального та соціального. Господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки. Для регіональної економіки характерні такі засади функціонування: комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку; єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища; територіальна спільність виробництва.

Інтегральну характеристику регіону дає соціально-економічний потенціал. Його основу становить економічний потенціал. Сутність соціально-економічного потенціалу на регіональному рівні впливає з єдності економічної та соціальної політики.

Одним з найважливіших завдань розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій.

Вивчення особливостей територіальної організації продуктивних сил передбачає глибокий аналіз спеціалізації і комплексного розвитку господарства економічних районів на основі всебічного знання природних і економічних умов, населення. Сьогодні наука повинна вдосконалювати методи аналізу рівня розвитку продуктивних сил, більш конкретно вивчати природні умови і ресурси районів як вихідну базу для прогнозування соціально-економічного розвитку території. Необхідно продовжувати вивчення регіональних особливостей залягання природних ресурсів на території країни. Вивчення природних ресурсів, виявлення економічної ефективності їх територіального зосередження і раціонального використання в національній економіці є однією з головних проблем територіальної організації продуктивних сил. Оцінка природних умов і ресурсів може бути дана за допомогою категорії природно-ресурсного потенціалу, який виражає сукупну продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання у сукупній споживчій вартості. В структурному вигляді природно-ресурсний потенціал поділяється на такі групи ресурсів: мінеральні, водні, земельні, лісові, природно-рекреаційні. Групування областей України за рівнем забезпеченості природними ресурсами показує, що найвищий потенціал в Луганській, Дніпропетровській, Автономній Республіці Крим, Чернігівській, Кіровоградській, Херсонській, Донецькій, Миколаївській. До другої групи відносяться: Полтавська, Закарпатська, Черкаська. До третьої групи – Запорізька, Сумська, Житомирська, Вінницька, Тернопільська. До четвертої – Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська. До п'ятої групи – Київська, Харківська, Львівська, Одеська, Рівненська, Чернівецька.

Територіальна організація господарства України перебуває в тісному зв'язку з НТП, який має вирішальний вплив на раціоналізацію РПС і формування комплексів економічних регіонів. НТП впливає на розміщення промисловості і викликає відчутні зміни в територіальній структурі. У процесі розвитку продуктивних сил України виникає ряд складних регіональних проблем, які потребують мотивованого вирішення. Необхідно прискорити соціально-економічний розвиток Карпатського регіону при збереженні екологічної рівноваги. Технічне оснащення металургійного комплексу Придніпров'я потребує покращання. Подальшого рекреаційного розвитку потребують Карпати і Крим. Потребують підвищення екологічної безпеки провідні виробництва хімічної, целюлозно-паперової промисловості та інші.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці. До спеціалізованих відносяться ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Основою характеристики регіональної спеціалізації є високий рівень концентрації та висока питома вага даного виробництва в регіоні, активна участь у загальнодержавному поділі праці. Найбільш спеціалізованим районом України є Донецький. Він характеризується найвищою територіальною концентрацією індустріального виробництва. Важкі умови склалися у вугільній промисловості Донецької та Луганської

областей. Сьогодні вона потребує вкладення інвестицій. Єдиний шлях виведення спеціалізації промисловості Донбасу з глибокої кризи – структурна перебудова і забезпечення якісних змін у промисловому виробництві.

Характерною особливістю розвитку промисловості Придніпров'я є те, що у чорній металургії та машинобудуванні зосереджено 75 % основних фондів і 70 % людських ресурсів. Потребує також вирішення проблема раціонального використання зрошуваних земель і розширення робіт з меліорації засолених масивів на зрошуваних землях за рахунок їх гіпсування.

Для Причорноморського району важливо зміцнити енергетичну базу, посилити розвиток морського транспорту, реконструювати і технічно переобладнати портове господарство, оснастити флот сучасними суднами. У промисловому комплексі району доцільно розвивати і поглиблювати спеціалізацію на суднобудуванні і судноремонті, розвиток основної хімії на базі солей Сиваша і інших соляних озер.

Отже, у кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що ведуть вперед у розвитку його господарства, тобто галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

Регіональна політика в умовах розвитку ринкових відносин в Україні має стати вираженням соціально-економічної природи взаємин між центром і регіонами. Завданням регіональної політики є забезпечення збалансованого комплексно-пропорційного розвитку окремих регіонів з метою успішного функціонування їх господарських комплексів і створення належних соціально-економічних умов. На сьогодні економічний потенціал зосереджений у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській та Київській областях, в яких розміщено 47 % усіх створених в Україні основних фондів. Головна увага в регіональній політиці України зараз має бути спрямована на створення організаційно-правових та економічних умов для забезпечення стабільної роботи підприємств в усіх регіонах. Некерований перехід економіки України до ринкових відносин створив процес подальшої диференціації рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Особливо помітна поляризація між західними та східними областями.

Реалізація регіональної економічної політики має ґрунтуватися на чіткому законодавчому розподілі повноважень між державними, територіальними і місцевими органами управління. Регулювання повинно забезпечити найбільш повне використання природно-ресурсного та економічного потенціалів, необхідно розробити законодавчі акти, які визначають права і обов'язки регіонів у бюджетній та податковій політиці. Необхідна розробка державних регіональних програм Карпат, Полісся, Придніпров'я.

Реалізація регіональної економічної політики і стимулювання господарської діяльності в регіонах передбачає організацію різних типів спеціальних (вільних) економічних зон.

Завдання регіональної економічної політики полягає у:

- стабілізації роботи підприємств, сфери матеріального виробництва;
- ефективній зайнятості населення, розвантаженні на природно-територіальні системи;
- розв'язку проблеми надмірного антропогенного та технологічного навантаження на природно-територіальні комплекси Донбасу, Придніпров'я;
- підвищенні відповідальності органів управління за рівень виконання державних регіональних програм із забезпеченням централізованого фінансування із державного і недержавного секторів економіки.

З 1989 по 2001 рр. в різних регіонах України було розроблено понад 36 проектів заснування локальних і точкових спеціальних зон різних типів.

2.2. Економічне та територіальне районування в системі національної економіки

Економічне районування займає особливе місце в теорії розміщення продуктивних сил. Воно є складовою частиною територіального планування, уточнює й деталізує пропозиції відповідних органів щодо розміщення виробництва. Проблемами економічного районування в Україні займаються і внесли певний позитивний вклад вчені: М.М. Паламарчук, Л.М. Корецький, Ф.Д. Заставний, В.А. Поповкін, Є.П. Качан, М.О. Ковтонюк, Д.М. Стеченко.

Економічний район – це складна цілісна територіальна система продуктивних сил в господарському комплексі країни, що виконує певну функцію в рамках національного ринку. Основне завдання економічного районування зводиться до виявлення на території країни науково обґрунтованих господарських комплексів різного масштабу.

Є такі види районів: промисловий, сільськогосподарський, курортний (рекреаційний).

Практичне значення економічного районування в сучасних умовах розвитку ринку в Україні полягає у формуванні раціональної структури виробництва, в основі якої має бути покладена система районних виробничих комплексів.

При виділенні економічних районів враховують два основні принципи: економічний – територіальна організація господарства у виділених районах повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту в національній економіці країни і кожному економічному районі; адміністративний – визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни. Природне середовище на економічне районування впливає опосередковано. Економічне районування формувалося протягом багатьох віків, починаючи із Запорізької Січі, яка поділялася на паланки і вольності у складі 6 реєстрових полків. В період Хмельниччини Україна включала 16-22 полків. До 1918 р. Україна у складі Російської

імперії поділялась на 9 губерній: Київську, Харківську, Чернігівську, Полтавську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську. Губернії поділялись на повіти, останні на волості. У 1918 р. УНР поділялась на 32 землі. З 1960 року вчені й науковці пропонують Україну поділяти на декілька районів. Так, О.Т. Діброва поділяє Україну на 7 районів; О.І. Шаблій – на 6 соціально-економічних районів, В.А. Поповкін пропонує 5 макроекономічних районів; М.Д. Пістун виділяє 9 районів; Ф.Д. Заставний – 9 районів; М.М. Паламарчук, М.І. Долішній пропонують 6 районів: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський.

Економічне районування буде здійснюватись як пропонують вчені Є.П. Качан, М.О. Ковтонюк та інші. За їхньою класифікацією Україну поділено на 9 економічних районів: Карпатський, Подільський, Волинський, Столичний, Центральноукраїнський, Північно-Східний, Придніпровський, Донецький, Причорноморський.

Отже, економічний район – це економічно цілісна частина території країни, якій властиві такі ознаки, як спеціалізація і комплексність господарства. За умов розвитку ринкових відносин виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів (ТВК), формувати зони вільного економічного підприємництва, ринкових структур. Економічні райони поділяються на галузеві та інтегральні. За розміром території, місцем у територіальному поділі праці виділяють мікрорайони, мезорайони (2-3 області) та макрорайони (до 10 і більше областей).

Основним методом економічної доцільності територіально-комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил країни є вироблення територіальних схем з прогнозами на 15 і більше років, в яких визначаються завдання і основні показники економічного і соціального розвитку регіонів, забезпечення комплексного використання природних ресурсів, розв'язання соціальних та економічних проблем. Територіальні схеми включають такі розділи:

- а) аналіз стану розміщення продуктивних сил в регіоні;
- б) оцінка ресурсних, економічних і соціальних передумов;
- в) обґрунтування основних напрямів виробничої спеціалізації, обґрунтування розміщення продуктивних сил в межах регіону; основні висновки, оцінка ефективності напрямів і пропорцій РПС.

На першому етапі аналізуються показники фондоозброєності, фондівіддачі, продуктивності праці, собівартості капіталовкладень, частки ручної праці, соціальний стан населення, територіальна структура господарства.

На другому – проводиться вивчення природних, ресурсних передумов, екологічної ситуації, мінерало-економічної оцінки родовищ, трудових ресурсів.

На третьому – розробляється концепція подальшого розвитку регіону: визначення структури і спеціалізації регіону. При цьому використовують розрахунки коефіцієнтів міжрайонної спеціалізації, товарності, локалізації галузі, виробництва продукції на одного жителя. Рівень комплексного розвитку господарства визначають співвідношенням пропорційного розвитку галузей спеціалізації до економічно виправданої кількості. Далі розглядаються питання взаємопов'язаного розміщення підприємств на території району. Здійснюється докладне економічне районування: визначають ТВК, промислові зони і вузли, інші територіальні фактори.

Внаслідок поетапних досліджень обґрунтовують пріоритетність формування галузей, виробництв, певних територіальних угруповань. Визначають співвідношення показників певного району з аналогічними в країні, так звані територіальні індекси. Відносний показник загальної ефективності господарства району визначають за формулою:

$$K_{ep} = \frac{I_p}{I_k}, \quad (2.1)$$

де I_p – сумарний обсяг виробництва на одиницю витрат в районі;

I_k – аналогічний показник в країні.

Для розрахунків рівня ефективності виробництва, який підвищується внаслідок процесів інтенсифікації виробництва, використовують показники територіального рівня інтенсифікації виробництва. Окремо досліджуються проблеми охорони навколишнього середовища: оцінки впливу господарської діяльності на навколишнє середовище; прогнозування стану навколишнього середовища; проекти або програми охорони природного середовища.

Отже, розглянутий загальний метод, послідовно доповнений спеціальними економічними математичними методами, дає змогу раціонально і комплексно обґрунтувати на належному рівні розвиток та розміщення продуктивних сил в окремих регіонах. Є й інші методи збалансованого розвитку регіонів “гравітаційні моделі”, міжгалузевих балансів “витрати виробництва”, економетричних моделей регіонів.

Територіальне районування тісно пов'язане з територіальним поділом праці, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності. Така просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами), тобто спеціалізацію території, зумовлену посиленням міжрегіональної кооперації, обміном продукції та послугами.

Внутрішньорайонний поділ праці – це спеціалізація окремих виробництв усередині економічного району та міжрайонний поділ праці – спеціалізація та обмін товарами. Природні умови і ресурси є об'єктивними передумовами для появи і розвитку територіального поділу праці, основними

різновидами якого є: генеральний (між країнами), внутрішньорайонний (довкола економічного центра), постадійний (ліси – переробка – продукція), фазовий (сезонні поставки з різних районів), епізодичний, періодичний. Територіальний поділ праці формується лише за умови розвитку взаємозв'язків місцевостей з різною спеціалізацією господарства на основі розвиненого обміну. Рушійними силами цього процесу є рівень науково-технічного розвитку, спеціалізація діяльності людей в певних економічних районах, економічний ефект виробництва. Однак головним у розвитку територіального поділу праці в сучасних умовах є економічний ефект. Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту у вигляді нерівності:

$$C_{\text{пр.}} > C_{\text{вир.}} + T_{\text{р.в.}}, \quad (2.2)$$

де $C_{\text{пр.}}$ – ціна товару на місці продажу, грн;

$C_{\text{вир.}}$ – ціна товару на місці його виробництва, грн;

$T_{\text{р.в.}}$ – транспортні витрати, грн.

Територіальний поділ праці виникає лише за двох умов: коли район ввозить продукцію, яку не можна виробляти внаслідок несприятливих природних умов, і коли райони ввозять продукцію, яка може бути вироблена на місці, але витрати на її виробництво значно вищі, ніж в інших районах.

Територіальний поділ праці тісно пов'язаний з виникненням територіально-виробничих комплексів (ТВК). Вони являють собою сполучення підприємств, для яких територіальна спільність є додатковим фактором ефективності за рахунок скорочення транспортних витрат, стабільності взаємних зв'язків, раціонального використання всіх видів місцевих ресурсів та сприятливих умов для поєднання галузевого і територіального управління, ритмічності виробничого процесу. Система ТВК ієрархічна і в залежності від набору функцій вони поділяються на моно- (один виріб) та поліпродуктивні (декілька різновидів продукції).

Сукупність декількох ТВК породжують регіональні ТВК, які вважаються основою економічного району. Галузеві ТВК поєднують підприємства на певній території. Їм властиве щільне компонування у вигляді промислових вузлів і центрів. Міжгалузеві ТВК формуються на основі певних виробничих процесів, які об'єднують послідовні стадії переробки первинної сировини.

Територіальна структура економічного районування – це сукупність ТВК різних ступенів досконалості в такому поєднанні, що створює зручну ланку в системі територіального поділу праці. У господарському комплексі України можна виділити 57 ТВК: у Донецькому економічному районі їх налічується 11 (Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакієвський, Стахановсько-Алчевський, Лисичансько-Рубіжанський, Краснолуцько-Антрацитівський вугільної і металургійної промисловості); у Придніпровському економічному районі – Запорізький, Криворізький,

Нікопольсько-Марганецький ТВК; у Південно-Східному економічному районі – Харківський, Кременчуцький, Сумський ТВК; у Центрально-українському економічному районі формуються – Черкаський та Кіровоградський ТВК; у Столичному – Київський, Чернігівський, Житомирський, Білоцерківський, Бердичівський ТВК; у Волинському – Луцький, Рівненський ТВК; у Подільському – Вінницький, Хмельницький, Тернопільський, Кам'янець-Подільський, Шепетівсько-Славутський ТВК; у Карпатському – Червоноградсько-Сокальський, Калусько-Долинський, Ужгородсько-Перечинський та Чернівецький ТВК; у Причорноморському – Одеський, Херсонський, Миколаївський та Сімферопольський ТВК.

За умов становлення ринкових відносин в Україні управління ТВК має здійснюватись з урахуванням їх потреб, можливостей, спеціалізації та обмеженого централізму.

Лекція 3. Людські та природні ресурси: економічна оцінка і раціональне використання

3.1. Рівень розвитку і розміщення людських ресурсів України

3.2. Оцінка природно-ресурсного потенціалу в системі його раціонального використання

3.1. Рівень розвитку і розміщення людських ресурсів України

Рівень розвитку продуктивних сил характеризується рядом соціально-економічних показників. Головними з них є: вивчення валового суспільного продукту (ВСП), національного доходу (НД) та частки національного доходу, використаного для споживання і нагромадження. За цими показниками Україна займає одне з останніх місць у світі і у 1995-2001 рр. мала результати, представлені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1 – Основні макроекономічні показники в Україні

Показник макроекономічного розвитку	У % до попереднього року						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Валовий національний продукт	88,2	79,1	81,9	78,5	86,9	87,1	92,9
Вироблений національний дохід	87,9	90,0	96,8	95,4	97,6	98,1	98,6
Продукція промисловості	88,5	94,9	98,2	98,5	99,1	99,3	112,5
Продукція сільського господарства	96,4	90,9	99,2	58	62,2	63,1	71,4
Капітальні вкладення	71,4	80	92,2	91,8	90,1	90,2	94,1
Кількість зайнятих, млн чол.	23,7	23,2	22,6	22,3	21,8	21,6	22,1

Валовий національний продукт (ВНП) характеризує кінцеві результати діяльності національної економіки. Валовий внутрішній продукт характеризує кінцеві результати внутрішньої економіки, без урахування надходжень ззовні. ВСП визначається як сума валової продукції галузей

матеріального виробництва. НД – це ВВП за мінусом податків на виробництво та імпорт, а також суми амортизаційних відрахувань. Продуктивність праці – це відношення виробленого НД до чисельності працівників, котрі його створили.

Важливим показником рівня розвитку продуктивних сил є виробництво окремих видів продукції в розрахунку на одного жителя. Даний показник визначається не тільки виробничим потенціалом, а й розвитком соціальної інфраструктури, під якою слід розуміти розвиток тих галузей, які забезпечують нормальні умови для життєдіяльності людей. Інфраструктура впливає на розвиток і розміщення галузей національної економіки та темпи урбанізації. Важливими показниками є товарообмін у сфері торгівлі, обсяги послуг, що надаються громадським харчуванням, забезпеченість населення України житлом. Житловий фонд у розрахунку на одного жителя становить 19,2 м², проте значна частина міського населення житлом не забезпечена. Якість житлових умов визначається комплексом послуг: наявністю ліфта, гарячої води, телефону; наявністю парків, скверів, зелених насаджень (га/на 1 жителя). Соціальна сфера багато в чому залежить від наявності дитячих дошкільних закладів, лікарень, санаторіїв. Забезпеченість за кількістю лікувальних закладів різного типу (біля 4 тис.) становить – на 10000 чол. припадає 125 ліжок. Наявність певної кількості закладів культури (біля 30 000), бібліотек (біля 24 000) значно підвищують інтелектуальний та моральний стан населення. Інтелектуальний потенціал визначається вищими навчальними закладами (біля 160), до яких в Україні добавилась велика кількість недержавних. Велике значення у досягненні високого рівня розвитку продуктивних сил має розвиток санаторно-курортного комплексу. Сприятливі умови для цього є у Криму, Карпатах, Приазов'ї. Санаторно-курортний комплекс характеризується певними даними: кількістю відпочиваючих, кількістю санаторіїв та пансіонатів, кількістю ліжок. Дослідженням розвитку соціальної інфраструктури України приділяється недостатня увага, хоча на науковій основі потрібні рекомендації урядовим структурам розвивати ті галузі, які відстають (сфера побуту, громадське харчування).

Розміщення людських ресурсів пов'язане з “розселенням” продуктивних сил як характеристикою розміщення населення. Воно є міським і сільським. Головними чинниками, що мають вплив на розселення продуктивних сил, є соціально-економічні, природні та демографічні. Природні фактори позначаються на процесах розселення внаслідок територіальних відмінностей природного середовища (поверхні, клімату, корисних копалин, якості земельних ресурсів). Розселення також залежить від напрямів постійних і маятникових переміщень населення та їх інтенсивності.

Міське населення з 1918 до 2000 р. зросло в Україні більше, ніж у 5,3 рази, а сільське зменшилося майже у два рази. В Україні 445 міст та 909 селищ міського типу. Міста поділяються на економічні (промислово-транспортні) та соціальні (культурні, рекреаційні). У західній частині

розміщено 210 міст (47 %), проте в них проживає лише 36 %, у східній частині 183 міста (41 %), проте в них проживає майже 50 % всіх городян. Міста за функціями розвитку поділяють на моно- та поліфункціональні. Найгустіше розселення міст у Донецькій (51 місто), Луганській (37 міст), Київській (25 міст), Одеській (18 міст) та Харківській (17 міст) областях.

Селища міського типу поділяють на індустріальні, агропромислові, сільськогосподарські, несільськогосподарські та мішані. У 2000 р. найбільше селищ зосереджено у Східній (446) та в Західній (327) економічних зонах. Найменше їх у Південній зоні – 138. Міські поселення в Україні поділяються на малі (до 50 тис. чол.), середні (до 100 тис. чол.), великі (до 200 тис. чол.), дуже великі (до 1 млн чол.), міста-мільйонери (більше 1 млн чол.). До міст-мільйонерів належать – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса. Дуже великі: Запоріжжя, Львів (800 тис. чол.), Кривий Ріг (737 тис. чол.), Маріуполь (524 тис. чол.), Миколаїв (519 тис. чол.), Луганськ (504 тис. чол.)

В Україні виділяються кілька областей з високим рівнем міського населення – Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська.

Для України характерне таке утворення як міські агломерації – їх 19 (Донецько-Макіївська, Дніпропетровська-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська та інші). Моноцентричні агломерації характерні значним виробничим, невиробничим потенціалом і транспортом. Біцентричні та поліцентричні характерні для районів інтенсивного розвитку сучасної важкої індустрії. Центри рекреації та оздоровлення – Моршин, Хмільник, Трускавець, Євпаторія, Ялта та інші. Багатогалузеві – Горлівка, Макіївка, Нікополь.

Сільське розселення характеризується своїм постійним зменшенням, яке обумовлене відтоком у зв'язку із пошуком роботи, зменшенням народжуваності і збільшенням смертності (депопуляцією). Сільське населення переважає у Вінницькій (53 %), Тернопільській (56 %), Чернівецькій (57 %), Закарпатській (61 %), Івано-Франківській (56 %), Рівненській (52 %) та Хмельницькій (51 %) областях, тобто на Заході та на Поділлі, де промисловість розвинена слабше. Найменша частка сільського населення – у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Харківській областях.

За чисельністю населення села поділяються на малі (до 500 осіб), середні (до 1000) і великі (більше 1000 осіб). Планування сільських поселень в Україні групове, одновуличне, ланцюгове, регулярне у вигляді хуторів.

В Україні є 24 обласні системи розселення міських і сільських поселень, об'єднаних навколо обласних центрів, і Автономна Республіка Крим. Сільське розселення на сучасному етапі деградує, в селах залишається більша частина пенсіонерів.

Найтипівіший регіон сільського розселення (38 % усієї території країни) – Східноукраїнський потребує заходів щодо відтворення сільського розселення. Другий за площею – Подільський регіон (34 чол. на 1 км²). Усі 26 класів сільського розселення об'єднуються у такі групи: Типовоукраїнська,

Прикарпатська,
Великосільська.

Середньосільська,

Буковинсько-Закарпатська,

Проблеми, які існують на селі, повинні вирішуватись за допомогою держави. Це і соціально-економічна, і культурно-духовна інфраструктура, мала забезпеченість закладами охорони здоров'я, культури, відсутність справжнього господаря на землі. Лише докорінна зміна виробничих відносин на селі та приватизація землі може покращити соціально-економічний стан.

В Україні проживає більше 70 % українців, 22 % росіян, біля 1 % євреїв, 0,6 % молдаван, 0,7 % білорусів, по 0,5 % – болгар та поляків. Всього на території України проживає біля ста національностей. Наукове обґрунтування продуктивних сил об'єктивно потребує враховувати національні особливості та інтереси розвитку кожної нації та народності; необхідно усунути утриманство одних районів за рахунок інших. Для ефективного управління Україні потрібна система ранжування областей і районів за рівнем розвитку продуктивних сил, виявлення причин відставання окремих регіонів. Вона повинна включати такі показники: розподіл національного сукупного суспільного продукту і національного доходу; розвиток основних галузей матеріального виробництва промисловості, сільського господарства та транспорту. Разом з тим, такі рівні не досліджуються, немає оптимальної методики оцінки рівня економічного розвитку навіть країни. Важливими завданнями науки РПС є розробка показників для виявлення конкретної залежності між рівнем розвитку продуктивних сил і рівнем спеціалізації, комплексності, станом розвитку виробничої і соціальної інфраструктури як у районах, так і між районами на різних стадіях економічного розвитку.

Оцінка рівня регіонального економічного розвитку може проводитись за допомогою показника господарського освоєння території, що визначається величиною виробленого сукупного суспільного продукту на 1 км² території. Індекс освоєння території довжиною визначається і за рівнем заселення, валовою продукцією промисловості й сільського господарства, довжиною транспортних артерій.

Головним показником раціонального розміщення продуктивних сил є рівень життя населення і його регіональні відмінності. Для цього слід розробляти соціальні нормативи споживання матеріальних благ і послуг, складати раціональні бюджети споживання, які відображали б перспективні потреби населення в матеріальних благах і послугах. Рівень задоволення потреб населення визначають як співвідношення фактично досягнутого рівня споживання матеріальних і духовних благ з раціональними нормами споживання, розрахованими для населення певного регіону.

Рівень життя характеризується рядом таких показників як: реальні доходи населення, номінальна заробітна плата, доходи фермерських господарств, обсяг роздрібного товарообороту, рівень використання фондів соціального споживання.

Рівень життя населення може визначатися і порівнянням розмірів та динаміки споживання продуктів харчування та непродовольчих товарів, житлових і комунально-побутових послуг, послуг транспорту і зв'язку, соціально-культурної сфери, умов відпочинку і праці.

Рівень життя населення за міжнародною класифікацією визначається за допомогою індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), за яким Україна знаходилася у 1994 р. на 45 місці, у 1998 р. – на 95-му, а у 2000 р. – на 78-му (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 – Порівняльна таблиця рівня життя населення

Показник	Індекс тривалості життя	Індекс доступності освіти	Індекс доходу на душу населення	ІРЛП	Місце у світі
Світовий рівень	0,64	0,71	0,94	0,764	–
Україна 1998 р.	0,72	0,91	0,43	0,689	95
Україна 2000 р.	0,71	0,92	0,51	0,744	78

Індекс розвитку людини оцінюється за такими показниками: середньою тривалістю життя, рівнем доходу на душу населення, рівнем доступності освіти. Як бачимо, найменшого рівня Україна досягла в доходах на душу населення, який суттєво вплинув на визначення її місця у світовому просторі.

3.2. Оцінка природно-ресурсного потенціалу в системі його раціонального використання

Обґрунтування розміщення продуктивних сил потребує врахування кількісних і якісних характеристик природних умов та ресурсів. Останні істотно впливають на особливості і засади територіальної організації виробництва. Природні передумови – це клімат, рельєф, геологічна будова, географічне положення. Наявність тих чи інших природних ресурсів і корисних копалин може служити стимулом для розвитку економіки країни.

Природні умови – це сили природи і матеріальні об'єкти, які при певному рівні розвитку продуктивних сил впливають на життя і діяльність суспільства.

Природні ресурси – це тіла і сили природи, які на певному рівні і вивченості РПС можуть бути використані для задоволення потреб людини. Україна за запасами природних ресурсів займає провідне місце в Європі (орні землі, залізна і марганцева руди, сірка, вугілля, калійна та кам'яна солі).

Природно-ресурсний потенціал – це сукупність усіх можливостей, засобів, запасів та джерел, що є і можуть бути використані для досягнення певної мети. Він включає: природні ресурси, які беруть участь у матеріальному виробництві та невиробничій сфері; природні умови –

елементи природного середовища, що не приймають участі у суспільному виробництві.

Якщо проаналізувати природно-ресурсний потенціал за компонентами у економічних областях України, то найбільший він за:

- мінеральними ресурсами в Донецькій та Дніпропетровській областях (до 70 %);
- водними ресурсами в Івано-Франківській та Миколаївській областях;
- земельними ресурсами у Вінницькій, Тернопільській та Хмельницькій областях;
- лісовими ресурсами у Закарпатській та Івано-Франківській областях;
- фауністичними ресурсами в Полтавській і Сумській областях;
- природними рекреаційними у Закарпатській області і Автономній Республіці Крим.

Економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу виражає природні й виробничо-технічні аспекти освоєння і використання природних ресурсів через вартісні оцінки, вона дещо однобічна і не враховує територіально диференційованих властивостей природних ресурсів. Деякі вчені пропонують здійснювати економічну оцінку через вплив відмінностей у природних властивостях на продуктивність і затрати живої та уречевленої праці.

Природні ресурси класифікуються на:

- земельні, до яких відносяться рілля, сінокоси, пасовища, ліси і чагарники, малопродуктивні землі;
- водні, які поділяються на води Світового океану та води суходолу (поверхневі води річок, озер, ставки, водосховища і підземні, ґрунтові та артезіанські);
- мінеральні, які поділяються на паливні, рудні і нерудні;
- біологічні, які включають рослинний і тваринний світ;
- ресурси Світового океану, що перебувають у воді на дні і під ним – у товщі земної кори;
- кліматичні та космічні, до яких відносяться: сонячна енергія, енергія вітру, припливи і енергія хвиль;
- рекреаційні, які включають природно-кліматичні та заповідні зони.

Слід розрізняти ще й такі поняття: мінеральні ресурси, як сукупність запасів корисних копалин у надрах землі придатних для використання; корисні копалини, як мінеральні утворення в земній корі і поділяються на розвідані, слабо розвідані та перспективні. В Україні є такі ресурси як: паливні (вугілля, нафта, природний газ, торф, горючі сланці, озокерит); металеві корисні копалини (залізна, хромова, марганцева, залізна, алюмінієва, нікелева руди, ртуть, титан, золото, калійні, кухонні солі, сірка, глини, графіт, каолінові глини, мрамур, вапняк, бурштин, самоцвіти, термальні води); рекреаційні (мінеральні води, грязі, ресурси лісів); кліматологічні (морські купелі, повітря гір та степів, мінеральні джерела).

Враховуючи це, показниками економічної оцінки природних ресурсів повинні бути собівартість та питомі капіталовкладення. Доцільною буде багатоаспектна оцінка: поелементна джерел природних ресурсів, оцінка територіальних поєднань різних природних ресурсів, оцінка природних умов життя або виробництва. Оцінка природних ресурсів може бути пов'язана із витратами на освоєння і їх відтворення. Критерієм оцінки кожного виду ресурсу може бути сукупний ефект від певного джерела ресурсів, який залежить від різниці між кінцевими і прямими витратами на приріст виробництва природного ресурсу.

Для розміщення галузей господарства велике значення має кількісна оцінка запасів корисних копалин. За значенням останні поділяються на балансові, використання яких економічно вигідне і відповідає вимогам якості сировини, та позабалансові, які при певній технології експлуатувати не вигідно. При визначенні запасів корисних копалин враховують потужність пластів або рудних тіл, їх довжину або глибину залягання, вміст корисного компонента та інші специфічні показники. Є чотири категорії запасів корисних копалин (розвідані – А, В; С₁ – менш розвідані та С₂ – приблизно розвідані).

До промислових запасів відносяться вивчені і розвідані запаси, готові для експлуатації. Перед будівництвом підприємств проводиться економічна оцінка промислових запасів.

Комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів дає змогу збільшити кількість промислової сировини. Так, у кольоровій металургії поряд з міддю вилучають цінні компоненти і на їх основі виробляють додатково понад 20 видів продукції. Комплексне використання сировини дає можливість у кольоровій металургії одержати майже 40 елементів у вигляді металів високої чистоти та організувати промислове виробництво багатьох необхідних видів продукції. Рівень комплексного використання сировини нині характеризує загальний технічний прогрес у промисловості. Впровадження найдосконаліших технологій дало змогу в алюмінієвій промисловості розгорнути виробництво цементу і содових продуктів. Економічно доцільним і технічно можливим є додавання шлаків при виготовленні асфальтобетону, цегли, корисних наповнювачів.

За впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології є також важливим напрямком економії природних ресурсів. Зниження матеріало- та енергоємності виробництва рівнозначне зростанню виробництва промислової продукції при однаковій кількості використаних сировини і палива.

Вичерпання ряду високорентабельних родовищ металів і проблема охорони навколишнього середовища висунули найважливішу проблему використання вторинних ресурсів, завдяки чому зменшуються не тільки витрати енергії на їх вилучення й переробку, а й промислові викиди в атмосферу та гідросферу.

Відомо, що кожна тонна металу, виплавлена з лому, обходиться у 20 разів дешевше, ніж із залізної руди. При цьому зменшуються викиди в атмосферу на 86 %, у гідросферу – на 76 %, а обсяг відходів – на 97 %. При виплавленні алюмінію з лому електроенергії витрачається у 23 рази, а палива у 7,4 разів менше. Повна утилізація і переробка відходів чорної металургії можуть дати економію, рівнозначну вартості залізної руди, що видобувається в Україні.

Впровадження нових технологій і використання вторсировини у паперовій промисловості дає змогу зберегти сотні тисяч гектарів лісів. Вихід паперу з 1 м³ деревини в Україні у 5-7 разів нижчий, ніж у високорозвинених країнах.

Зростання населення і масштабів виробництва спричинило глобальні екологічні проблеми. Однією з найважливіших є проблема охорони повітряного басейну та водних ресурсів. До найважливіших природоохоронних об'єктів належать Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг, Чорне і Азовське моря. Охорона земельних ресурсів є складовою проблеми охорони навколишнього середовища.

Лише за останні три десятиліття з надр Землі видобуто стільки сировини, скільки за всю історію людства. Якщо й надалі будуть такі темпи, то постане реальна загроза їх вичерпання. Тому, великі перспективи відкриває використання так званих нетрадиційних джерел енергії – вітру, геотермальних вод, сонячної енергії тощо.

Максимальне збереження природних ресурсів у зонах техногенного впливу – одне з головних і найскладніших завдань екологізації виробництва, що безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил. Ефективним засобом екологізації добувних виробництв є їхнє кооперування й комбінування на основі комплексного використання територіальних поєднань природних ресурсів.

Якщо Україна й надалі буде нарощувати обсяги виробництва з існуючими питомими показниками споживання природних ресурсів (енергомісткість ВВП у 10 разів більша за показник у Франції, Німеччині; матеріаломісткість національного продукту у 3 рази перевищує світовий рівень, а водомісткість – у 5-10 разів), то її неодмінно чекатиме екологічна криза.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЗА ГАЛУЗЯМИ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНИМИ РАЙОНАМИ

Лекція 4. Галузева структура національної економіки України

4.1. Структура, тенденції та економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва

4.2. Металургійний та машинобудівний комплекси України як основні галузеві структури національної економіки

4.1. Структура, тенденції та економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва

Національна економіка України є диверсифікованою та диференційованою структурою, де переважає важка індустрія, недостатній розвиток галузей виробництва товарів народного споживання, наявність галузей НТП. На галузеву структуру економіки України мають вплив такі фактори як: недостатнє зростання виробництва, забезпечення сировинними та паливно-енергетичними ресурсами, поділ праці та економічна інтеграція.

У галузевій структурі економіки велику роль зіграла важка промисловість (69,8 % у 2000 р.) і досить низький розвиток виробництва товарів народного споживання (30,2 %).

У структурі галузей національної економіки майже чверть становить виробництво предметів праці. Структура засобів виробництва складається із співвідношення видобувних та обробних галузей. Перша має підвищену фондомісткість. На її частку припадає майже 1/5 всіх основних виробничих фондів, тобто стільки, як у машинобудуванні. Крім того, видобувна промисловість має меншу фондовіддачу, порівняно з обробними галузями.

Галузі спеціалізуються на основі однорідності між собою за призначенням продукції, що виробляється; за характером технології. Вони групуються у так звані комплексні галузі. Тому галузі можна групувати, наприклад, в паливно-енергетичний комплекс, якому належать паливна промисловість і електроенергетика; металургійний, машинобудівний комплекси; хіміко-лісовий, у тому числі хімічна, нафтохімічна, лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловості.

Територіальний поділ праці і відмінності в економічних і природних умовах в окремих регіонах України мають вплив на диференціацію структури промисловості, формування і тенденції її розвитку. У 2000 р. в галузях матеріального виробництва працювало майже 16,6 млн чол. населення, що на 8,1 млн чол. нижче ніж у 1990 р. (промисловість – на 3,5 млн чол.; сільське господарство – на 1,5 млн чол.; освіта, охорона здоров'я, культура, мистецтво, наука – на 0,8 млн чол. тощо).

Є значні відмінності в територіальній концентрації промислового виробництва між південно-східними областями і деякими західними та центральними районами.

Кризові явища в галузях економіки України були спричинені недостатнім і несвоєчасним урахуванням змінних умов виробництва, можливостями інтенсифікації, змінами у методах господарювання та іншими причинами. Темпи виробництва почали повільно підвищуватися. А намагання утримати таку тенденцію екстенсивними методами не приведе до відповідних результатів, спричинить зменшення фондовіддачі.

Значні природні багатства та високий рівень освоєння їх визначають об'єктивно високу частку галузей мінерально-сировинного комплексу в економіці України.

Стратегія конверсії мінерально-сировинного комплексу повинна визначатися скороченням залучення до нього трудових і матеріальних ресурсів, пріоритетом підвищення якості та розширення номенклатури товарної продукції, орієнтацією на задоволення соціальних і економічних потреб населення. Інвестиційна політика в цілому має характеризуватися різким скороченням коштів на будівництво гірничих підприємств.

Тривала конверсія полягатиме у заміщенні потужностей, що вивільнятимуться, виробництвом дефіцитної для національної економіки продукції. Це нові високотехнологічні метали, сорбенти, будматеріали. Пріоритетними ресурсними джерелами для них мають стати відходи виробництва, супутня мінеральна сировина, техногенні родовища. Суттю конверсії повинен стати розвиток найпрогресивніших технологій видобутку, збагачення та комплексної переробки корисних копалин.

Великого значення повинні набути галузеві, міжгалузеві та інтегральні комплекси різних типів, які забезпечували б ефективне використання природних і трудових ресурсів, особливостей географічного положення та ефекту концентрації.

Національна економіка України – це багатоструктурна система, в якій виділяють три основні структури: соціально-економічну, галузеву і територіальну. Галузева структура відбиває співвідношення, взаємозв'язки і пропорції між складовими частинами національного господарства і реалізовується у територіальній його структурі.

В структуру національної економіки входять транспорт, торгівля, житлове будівництво, охорона здоров'я, сервісні галузі, управління, наука та її господарство.

На стратегічних напрямках галузевого розміщення виробництва необхідно:

- здійснювати комплексні програми споживчого ринку, соціально-культурної сфери, охорони здоров'я, освіти;
- застосовувати енергозберігаючі технології в енергетичному комплексі;
- перейти від мартенівського до киснево-поверхневого виробництва сталі;
- технічно переоснастити виробничу інфраструктуру, транспорт і зв'язок;
- обмежувати створення у великих містах нових промислових підприємств;
- значно збільшити наукоємні виробництва;
- проводити конкурси на одержання державних ресурсів;
- створювати в Україні спільні із зарубіжними країнами підприємства;
- законсервувати або згортати другорядні галузі, продукцію яких вигідніше імпортувати;
- розвивати галузі, які виробляють знаряддя праці та які визначають зростання виробництва предметів споживання.

Прискорення науково-технічного розвитку (НТР) – основний шлях до розв'язку економічних, організаційних, соціальних та культурних проблем. У соціальній сфері головним завданням НТР є подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею. В Україні створено потужний науково-технічний потенціал, впроваджено принципово нові технічні процеси й устаткування (літакобудування, роторно-конвеєрні лінії, суднобудування). Широке впровадження нових досягнень науки і техніки у виробництво дедалі більше впливає на розміщення продуктивних сил. Територіальні межі застосування нової техніки значно розширюються, а використання її вигідне, якщо витрати менші від вартості продукту, створеного робітником, якого вона замінила. НТР впливає на територіальний поділ праці, спеціалізацію і комплексний розвиток господарства і через те виникає потреба у врахуванні регіональних вимог до нової техніки. Завдяки досягнутому рівню науки і техніки, виробництву високопродуктивних машин освоєно ефективні природні ресурси, що зумовило територіальні зрушення у розвитку і розміщенні продуктивних сил. Регіональна модифікація техніки і технологій повинна забезпечити зниження затрат живої праці і трудових ресурсів, скорочення термінів будівництва об'єктів, використання нових джерел сировини з палива, енергії. Досягнення НТР впливає на вдосконалення розміщення продуктивних сил. Потреба посилення впливу НТР на продуктивність праці зумовлює

прискорення оновлення техніки. НТР сприяє територіальному розширенню енергетичної і сировинної баз. Для вивчення природних ресурсів використовуються результати космічних досліджень.

Велика роль НТР і в охороні навколишнього середовища і раціональному природокористуванні. З одного боку, створюються ефективні засоби і прилади для очищення промислових і комунальних викидів, що забруднюють воду, атмосферу, ґрунти. Передові технології забезпечують перехід до замкненого водопостачання, утилізації відходів, економії трудових рослинних і мінеральних ресурсів, а також раціональне використання земельних. З другого, науково-технічний прогрес супроводиться зростанням територіальної концентрації виробництва. Однак нарощування одиничних потужностей може відповідати галузевим інтересам, але не враховувати регіональних умов: дефіциту трудових, паливних, водних ресурсів, збільшення сировинних зон переробних підприємств. Отже, екологічний фактор є чи не найголовнішим при обґрунтуванні розміщення й одиничних потужностей підприємств хімічної, гірничодобувної, енергетичної, металургійної промисловостей.

НТР змінює підходи до розміщення продуктивних сил, створюючи нові можливості як для комплексного розвитку господарства у традиційних районах, так і на освоєваних територіях.

Під дією НТР змінюються дії окремих факторів: енергетичного, транспортного, сировинного, екологічного, трудових ресурсів, розміщення окремих галузей, структурного. Високий рівень забруднення повітря, поверхневих та ґрунтових вод, ґрунту, захаращеність території відходами, знижують і погіршують умови життя населення, підвищують його захворюваність і смертність. Природне середовище знівечене у районах видобування корисних копалин, концентрації хімічної та металургійної промисловостей.

При впровадженні комплексної механізації, автоматизації виробництва зростає необхідність у висококваліфікованих кадрах. Велике значення має впровадження працезберігаючих технологій, обладнання з автоматизованими системами в промислових центрах, які мають обмежені можливості забезпечення промисловості та сфери послуг трудовими ресурсами.

На етапі переходу України до ринку велику роль відіграють галузеві економічні розробки прогнозового характеру за підтримки держави. Особливо це стосується таких важливих галузей виробництва як: паливно-енергетичного комплексу, гірничовидобувних підприємств, чорної і кольорової металургії, галузі машинобудівного комплексу.

Економічне обґрунтування галузевого розміщення виробництва проводиться на основі економічних методів.

Методи регулювання в розвинених країнах мають економічний характер у вигляді стимуляційної податкової політики, правових важелів, державних програм. Галузеві схеми розміщення господарства України повинні бути також науково обґрунтованими, економічно доцільними і носити рекомендований характер. Техніко-економічні

обґрунтування посідають одне з перших місць у системі методів галузевого розміщення, є основою для підготовки проектної документації.

Методи економічного обґрунтування галузевого розміщення виробництва у загальному вигляді включають наступні три етапи:

I – аналіз існуючого стану розвитку і розміщення галузі;

II – визначення основних умов і факторів розвитку галузі й окремих підприємств на перспективу;

III – вибір оптимального варіанта розвитку галузі.

На першому етапі вивчаються диспропорції в розвитку й розміщенні виробництва, недоліки та шляхи їх усунення. При цьому більш детальному аналізу підлягають такі

показники як: забезпечення сировинними ресурсами і матеріалами; обсяги виробництва у натуральному виразі, матеріаломісткість, собівартість, капітальні вкладення, обсяги незавершеного будівництва, приріст продукції на 1 грн капіталовкладень, рентабельність, вартість основних фондів, фінансові показники галузі та окремих підприємств, наявність власних і державних джерел фінансування.

Аналізуються також показники діяльності із суміжними галузями – співвідношення досягнутого рівня виробництва з потребами господарства країни у певному виді продукції, технічний рівень галузі, забезпечення трудовими, паливно-енергетичними, мінерально-сировинними, сільськогосподарськими, водними ресурсами, участь галузі у міждержавному поділі праці.

На другому етапі досліджують потреби певного виду продукції (ринок) з аналізом взаємозв'язаного розвитку інших галузей (вугільна промисловість – промисловість з випуску машин і обладнання).

Головними факторами розвитку виробництва є: врахування виробничо-технічних особливостей і рівня науково-технічного розвитку у певній галузі, ресурсний фактор (енерго-, матеріало-, водо-, трудо- і капіталомісткості); транспортний та споживчий фактори (визначення економічних меж рівнозначних виробничо-транспортних витрат).

Розраховуючи збутові зони, слід звертати увагу й на те, що в реальному житті на межі зонування впливають соціальні, політичні та інші фактори. Розрізняють високо- (чорна металургія, важке машинобудування), середньо- та матеріаломісткі галузі.

У зв'язку із значною диференціацією економічних, соціальних та природних умов на території України кожен з її регіонів має специфічну сукупність умов розміщення у своїх межах.

На третьому етапі на основі вибраних місць розташування підприємств та обсягів виробництва розробляють кілька можливих варіантів розвитку галузі, для яких розраховують обсяги й технологію виробництва, одноразові (капіталовкладення) й поточні (на експлуатацію) витрати на основі норм і нормативів. Використовують метод мінімізації приведених витрат, які розраховують за формулою:

$$B_{\text{пр}} = C + E_n K \rightarrow \min, \quad (4.2)$$

де C – собівартість продукції, грн;

E_n – нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень ($E_n = 0,12$);

K – капіталовкладення, грн.

Крім загальних методів обґрунтування розвитку й розміщення виробництва застосовують багато спеціальних – загальних (системний аналіз, порівняльної переваги, картографічні) та власне спеціальних (факторний аналіз, балансові, матричні, економіко-статистичного моделювання – кореляційні, регресивні, графоаналітичні, а також нормативні та техніко-економічні).

З конкретних методів досліджень для галузевого розміщення виробництва слід скористатися наступними класами методів:

- 1) експертної оцінки;
- 2) екстраполяції (перенесення сучасних тенденцій розвитку на майбутні процеси);
- 3) економетричного та економіко-математичного моделювання.

4.2. Металургійний та машинобудівний комплекси України як основні галузеві структури національної економіки

Чорна металургія України впливає на розвиток всіх галузей національної економіки як найголовніший споживач палива й електроенергії, води. До її складу належать видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих та хромітових руд; виробництво чавуну, доменних феросплавів, сталі й прокату, електроферосплавів, вогнетривів, металів промислового призначення; вторинна переробка металів; видобуток допоміжних матеріалів.

Аналіз обсягів виробництва чорної металургії вказує на постійне її зростання за останні три роки. Так, у 1998 р. вони склали – 18993 млн грн, у 1999 р. – 25613 млн грн, у 2000 р. – 39503 млн грн.

Для чорної металургії характерним є високий рівень концентрації виробництва: 98 % чавуну і 97 % сталі виробляється на підприємствах з різним виплавленням понад 1 млн т.

Металургія повного циклу, переробна металургія і “мала металургія”, що організована на великих машинобудівних підприємствах, спеціалізується на виплавленні сталі і прокату.

Сучасні підприємства чорної металургії з повним циклом знаходяться у Донецькому і Придніпровському районах.

У переробній металургії використовують ресурси металевих брухтів. “Мала металургія” орієнтується на великі машинобудівні центри. Частка виробництва електро- та конвертної сталі становить 60 % загального виплаву, тоді як у країнах “сімки” – 100 %. Частка прокату у виплаві сталі за останнє десятиліття підвищилась і становить в Україні – понад 77 %, а в Японії, Франції, Німеччині – понад 80 %.

Виробництво електросталей зорієнтоване на райони з достатньою кількістю електроенергії й металевих брухтів. Україна повністю забезпечує себе власною залізною рудою, коксом, марганцем та іншими допоміжними матеріалами. Загальні запаси залізних руд України за категоріями А+В+С₁ становлять 27,4 млрд т. 75 % залізної руди Кривбасу видобувається відкритим способом. Понад 30 млн т збагаченої залізної руди поставляється на металургійні заводи європейської частини Росії, Словаччини, Угорщини, Польщі. На Керченський залізничний басейн припадає 4,2 % загального видобутку руди України. Триває освоєння Кременчуцького залізничного району, запаси якого становлять 4,5 млрд т. В Україні є сприятливі умови для освоєння прогнозованих запасів залізних руд (понад 20 млрд т) – здебільшого залістистих кварцитів у Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Вінницькій областях.

Марганцеворудною базою чорної металургії є Нікопольський район Придніпровського марганцеворудного басейну. Тут видобувають 2/3 обсягу руди відкритим і решта шахтовим способом, збагачення марганцем у руді доводять до 50-60 %. У Токмацькому районі Запорізької області освоюють родовища марганцевої руди (Таврійський гірничо-збагачувальний комбінат).

У металургійних центрах Донбасу і Придніпров'я розміщені великі коксохімічні комбінати (Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Стаханов, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпропетровськ). Тут розміщені найбільші заводи – “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, “Дніпроспецсталь”. Усі металургійні заводи України розташовані в Донецькому і Придніпровському економічних районах, де вони зосереджені у трьох галузевих районах чорної металургії: Придніпровському (14 металургійних заводів), Донецькому (13) та Приазовському (“Азовсталь”, заводи Маріуполя).

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку вторсировини і видобуток кольорового каміння.

За обсягами виробництва кольорової металургії з кожним роком зростає. Так, у 1998 р. вироблено продукції на 1333 млн грн, у 1999 р. – 2332 млн грн, у 2000 р. – 3603 млн грн.

Провідне місце належить алюмінієвій промисловості (20 % кольорової металургії), де основною рудою є боксити, які залягають у Високопільському (Дніпропетровська область) та Смілянському (Черкаська область) родовищах. Крім бокситів, сировиною є каоліни, алуніти, нефеліни, які залягають у Приазов'ї, Закарпатській області. Заводи розміщені у Миколаєві, Запоріжжі.

Титано-магнієва металургія базується на сировині Прикарпаття (Стебник – Львівська область, Калуш – Івано-Франківська область), Приазов'ї та Причорномор'ї (Сиваш). Верхньодніпровський гірничометалургійний комбінат виробляє цирконій, Запорізький титано-магнієвий комбінат виробляє титан, магній, германій, калійні добрива.

В Україні є значні родовища поліметалевих руд, свинцю і цинку (Донбас, Нагольний кряж, Прикарпаття), нікелю (Побузький нікелевий завод – Кіровоградська область). Мідний прокат і латунь виливають на Артемівському заводі (Донецька область). В Україні налагоджено виробництво кобальту, ніобію, рідкісних металів. Вторинні кольорові метали отримують у Харкові, Одесі, Києві, Донецьку. Відкрито 5 родовищ золота поблизу Кривого Рогу і 5 родовищ у Донецькій області (в перспективі річний випуск до 25 т золота).

Доречним буде розглянути місце України у світовому розвитку металургійної промисловості. Так, за світовими запасами залізної руди в числі перших знаходяться Росія (80 млрд т), Бразилія (70 млрд т), Австралія (30 млрд т), Україна (27 млрд т), США (16 млрд т), Канада (12 млрд т), а за обсягами видобутку КНР – 240 млн т, Бразилія – 200 млн т, Австралія – 120 млн т, Індія – 62 млн т, США – 57 млн т, Україна – 48 млн т. Серед материків за запасами залізної руди перше місце посідає Південна Америка (Бразилія, Венесуела). Приблизно однакові поклади залізних руд є в країнах Європи та Азії. Близько 10 % запасів припадає на країни Африки. Руди з високим вмістом заліза (62 %) має Австралія (басейн Хаммерслі). Кожного року у світі видобувається 1 млрд т залізної руди. Україна експортує 45 млн т руди і займає 7-е місце у світі. У виробництві сталі переважають електросталеплавильний та киснево-конвертний спосіб (лідери – Японія, США, Німеччина, Росія, Китай).

Найбільші запаси марганцевих руд зосереджено у ПАР, Україні, Габоні. Чималі поклади залізних руд є в Росії (Курська магнітна аномалія, Урал, Східний Сибір) та Казахстані (Лисаківське і Карагандинське родовища).

Родовища алюмінію (боксити) є приблизно у 40 країнах світу. Найбільші родовища в Гвінеї, Австралії, Бразилії, Камеруні, Індії, Росії, Казахстані, Китаї, США. Бокситів видобувається найбільше в Австралії, Гвінеї, Ямайці, Бразилії, Венесуелі, Китаї. Понад 50 держав має мідну руду, але переважна частина покладів припадає на Казахстан, Росію, Чилі, США, Замбію, Перу, Канаду, Польщу, Панаму, Німеччину, Болгарію, Кубу.

Розвідані поклади свинцю і цинку є у 50 державах; найбільші з них розташовані в Росії, Казахстані, Китаї, США, Канаді, Австралії, Перу, Мексиці, Німеччині, Кореї, Болгарії. Олово видобувається в Азії – Китаї, Росії, Монголії, В'єтнамі, Таїланді, Індонезії. Ртутні запаси мають Україна, Іспанія, Італія, Китай, Румунія, США, Мексика, Канада. Промисловий видобуток цієї сировини налагоджений в Україні, Росії, Китаї, Іспанії, Італії, Мексиці. Титан видобувають найбільше в Австралії, Канаді, Норвегії, срібло – у Канаді, Мексиці. До найбагатших країн за покладами золота належать: ПАР, Росія, Намібія, США, Мексика, Бразилія, Колумбія, Гана, Канада, Австралія, Індія. Проте більш як 90 % видобутку золота припадає на шість країн – ПАР, Росію, Канаду, США, Австралію, Китай.

Машинобудівний комплекс України охоплює всі галузі машинобудування – майже два десятки спеціалізованих галузей, на які припадає понад 40 % усього промислово-виробничого потенціалу, що становить 29 % у загальному обсязі продукції. Аналіз обсягів виробництва машинобудування і металообробки вказує на їх постійне зростання впродовж 1998-2000 рр. Так, у 1998 р. вони склали 12508 млн грн, у 1999 р. – 15145 млн грн, у 2000 р. – 1908 млн грн. Окремі галузі відносяться до метоломістких, які

тяжіють до джерел сировини, деякі галузі відносяться до групи “вільного розміщення”, а частина відноситься до трудомістких галузей, які потребують високої кваліфікації (електротехнічна, електронна, підшипникова, енергетичного устаткування). Спеціалізація в машинобудуванні визначається профілем машинобудівних підприємств і характером продукції – масовим, дрібно-, великосерійним та індивідуальним.

На основі особливостей розміщення виробництва і технологічних процесів галузі машинобудування класифікують так: важке, загальне, середнє машинобудування; виробництво точних механізмів; приладів та інструментів; виробництво металевих виробів і заготовок; ремонт машин і устаткування.

За іншою класифікацією виділяють такі групи галузей машинобудування:

- предметної спеціалізації (енергетичне, транспортне, сільськогосподарське машинобудування);
- подетальної спеціалізації (підшипники, запчастини для різних виробів);
- технологічної спеціалізації (литво, ковальсько-пресові апарати);
- здійснення ремонтних робіт.

Важке машинобудування об'єднує виробництво металургійного, гірничо-шахового, підйомно-транспортного та енергетичного устаткування. Для нього характерні низька трудомісткість і висока металомісткість. Виробництво металургійного устаткування на 95 % зосереджене в Донецькому і Придніпровському економічних районах. Це Новокраматорський та Дебальцевський машзаводи (устаткування для доменних печей, коксохімічне обладнання – Слов'янськ), Кадіївський ливарно-механічний завод, Маріупольський завод важкого машинобудування. Основними центрами гірничо-шахового і бурового устаткування є: Донецьк, Горлівка, Ясинувата, Луганськ, Красний Луч, Конотоп, Кривий Ріг, Чернівці, Дрогобич. Найбільші підприємства підйомно-транспортного машинобудування розташовані в Одесі, Львові, Харкові, Нікополі, Дніпропетровську. Центром енергетичного машинобудування є Харків (турбінний завод ім. С.М.Кірова, “Електроважмаш”).

У Запоріжжі, Хмельницькому зосереджено виробництво силових трансформаторів. Багато підприємств енергетичного машинобудування та електротехнічної промисловості є в Києві, Дніпропетровську, Львові, Тернополі, Полтаві, Мелітополі, Первомайську, Луганську. Центрами виробництва важких верстатів і КПО є Краматорськ, Харків, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Марганець.

Загальне машинобудування об'єднує транспортне (без автомобільного) і сільськогосподарське (без тракторного) виробництво промислового та будівельного обладнання (без легкої та харчової промисловості). До нього відноситься локомотиво- і вагонобудування (Харків, Дніпропетровськ, Київ, Львів, Полтава, Одеса – ремонтні заводи). Залізничні вагони виготовляють у Кременчуці, Дніпродзержинську, великовантажні вагони – у Стаханові, Маріуполі. Суднобудування розміщене у Миколаєві (3 суднобудівні заводи), Херсоні (2 заводи), Києві (морські траулери). Судноремонт розвинений в Одесі, Іллічевську, Севастополі, Керчі, Маріуполі. Річкове суднобудування є в Києві, Херсоні, Запоріжжі, Ізмаїлі.

Сільськогосподарське машинобудування розміщене в районах виробництва готової продукції – Харкові (мотори), Кіровограді (сівалки), Дніпропетровську (бурякозбиральні комбайни), Тернополі, Херсоні. Заводи з випуску сільськогосподарських машин і запчастин є в Києві, Миколаєві, Первомайську, Мелітополі, Донецьку, Житомирі, Коломиї, Умані, Конотопі.

Середнє машинобудування охоплює такий спектр галузей:

1) автомобілебудування – автобуси (Львів), великовантажні машини (Кременчук), малолітражні легкові автомобілі (Запоріжжя), легкові автомобілі для сільської місцевості і автомобілі ВАЗ і ГАЗ (Луцьк), автомобільні мотори (Мелітополь);

2) авіаційна промисловість – Київ, Харків – транспортні та пасажирські літаки (АН-225 – найбільший у світі);

3) транспортобудування – Харків, Дніпропетровськ; тракторних агрегатів – Хмельницький, Вінниця; запасних частин – Сімферополь, Кременчук, Біла Церква, Київ, Луганськ, Одеса;

4) верстатобудування – Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Львів, Житомир.

Виробництво приладів, точних машин, інструментів і механізмів розміщується у високотехнічних центрах: виготовлення телевізорів – Львів, Київ, Харків, Сімферополь; ЕОМ – Київ; приладобудування – Львів, Запоріжжя, Донецьк.

В Хмельницькій області всього налічується 70 підприємств машинобудування та металообробки, до яких відносяться 8 підприємств електротехнічної промисловості, 7 підприємств верстатобудівної та інструментальної промисловості, а також 55 інших підприємств. Питома вага продукції машинобудування і металообробки в загальному обсязі промислової продукції складає біля 16 %. Обсяги продукції щороку знижувалися, лише за останній рік вони мають тенденцію до збільшення. Деяко покращилися обсяги продукції у 1997 р. – 87,9 %; 1998 р. – 89,6 %; 1999 р. – 104,7 %; 2000 р. – 106,9 %; 2001 р. – 113,1 % (до попереднього року).

Великий тягар різноманітних податків значно впливає на отримання прибутків промисловими підприємствами.

Основними напрямками структурної перебудови машинобудування і металообробки України та отримання у цій галузі вагомих кінцевих результатів праці повинні стати:

- виявлення нерентабельних підприємств і здійснення їх перепрофілювання або закриття;

- технічне переоснащення, реконструкція старих машинобудівних підприємств, випуск екологічно чистої продукції;

- часткова заборона бартерних операцій з подальшою їх ліквідацією;

- активізація процесу залучення іноземних інвестицій;

- введення в дію призупинених та недобудованих підприємств;

- зміна амортизаційної системи у напрямку оновлення основних фондів;

- підготовка висококваліфікованих кадрів, здатних працювати в умовах ринкових відносин.

Найбільша різноманітність притаманна машинобудуванню США, Японії, Великобританії, Франції, Німеччини. Структура машинобудування Швейцарії, Канади, Швеції орієнтована не на внутрішній, а на світовий ринок.

У світовому машинобудуванні сформувалися такі регіони:

1. Північноамериканський регіон виробляє понад 30 % продукції. На нього припадає 1/4 продукції світового автомобілебудування, 2/3 цивільного літакобудування і 70 % великих ЕОМ.

2. Західноєвропейський регіон виробляє 25-30 % продукції світового машинобудування.

3. Східно- та Південно-Східно-Азіатський регіони з центром в Японії виробляють 20 % світової продукції.

4. Країни СНД та Східної Європи виділяються розвитком верстатобудування.

5. В країнах Латинської Америки (Бразилія, Аргентина) існує спеціалізація на виробництві ЕОМ, літаків, автомобілів, а також на суднобудуванні, авіа- та автомобілебудуванні.

Металообробне устаткування зосереджене у Західній Європі, Північній Америці та Японії, орієнтується на розвинені країни.

Автомобілебудування зосереджене в таких монополіях як “Вольво”, “Даймлер-Бенц”, “Форд-мотор”, “Тойота”, “Нісан”, “Опель”, “БМВ”, “Дженерал-моторс”, “Фіат”. Серед регіонів лідирує Північна Америка. Серед країн: США, Японія та Франція. “Дженерал-моторс” інвестувала 100 млн дол. для складання Opel-Astra та Vectra. У Луцьку створено спільне підприємство зі складання шостої моделі ВАЗ та ГАЗ, а в Мелітополі – випуск двигунів фірми “Рено”. Вантажне автомобілебудування зосереджене в США, Канаді, Японії, Німеччині, Росії, Чехії, Білорусі. Виробництво автобусів зосереджене у Німеччині (“Мерседес”), Угорщині (“Ікарус”), Україні (ЛАЗ), Росії (ПАЗ, ЛАЗ), США, Японії, Швеції (“Вольво”), Франції (“Рено”). Виробництво мотоциклів – у Японії (Сузукі, Ява), Франції та США.

Морське машинобудування розвинуте в Іспанії, США, Сінгапурі, Бразилії. На Японію, Німеччину, США, Італію, Швейцарію та Францію припадає 75 % виробництва верстатів. США і Німеччина виготовляють верстати з програмним управлінням: Японія і Німеччина – металорізальні верстати: США, Японія і Німеччина – ковальсько-пресові верстати. Авіа- та ракетобудування зосереджене в країнах таким чином: США – “Шатл”, “Діскавері”; Франція – “Оріон”, Росія – штучні супутники, космічні станції, модулі; Україна – ракетносії “Зеніт” і “Протон”. Найбільші виробники літаків – Boeing (США), Airbus (консорціум Західної Європи). Росія виробляє МіГ, Су, Іл, Ту. В Україні виготовляють авіадвигуни – завод “Мотор-Січ” в Запоріжжі, “Авіант” в Києві – Ту-334. У Харкові налагоджується виробництво пасажирських літаків АН-140 та АН-74.

Лекція 5. Паливно-енергетичний, будівельний та хіміко-лісовий комплекси України

5.1. Розміщення галузей паливно-енергетичного комплексу: вугільної, нафтової, газової промисловості та електроенергетики

5.2. Структура, перспективи розвитку будівельного комплексу

5.3. Спеціалізація та концентрація хімічної, лісової та деревообробної промисловості

5.1. Розміщення галузей паливно-енергетичного комплексу: вугільної, нафтової, газової промисловості та електроенергетики

В структурі промисловості України на частку паливної припадає 15 % вартості основних фондів і майже 8 % середньорічної чисельності промислово-виробничого персоналу. Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) виробляє 11 % вартості промислової продукції України. ПЕК – це складна міжгалузєва система видобутку й виробництва палива та енергії, їхнього транспортування, розподілу і використання. До його складу входять паливна промисловість (нафтова, газова, вугільна, сланцева, торфова) та електроенергетика, тісно пов'язані з усіма галузями національної економіки. Високими темпами зростає потреба у різних видах енергії і палива при звуженому використанні таких видів енергетичних ресурсів, як нафта, природний газ, ядерне паливо і навіть вугілля, у зв'язку з обмеженістю їх запасів і видобутку.

За обсягом виробництва палива промисловість характеризується за останні роки постійним зростанням. Так, у 1998 році обсяги склали 9586 млн грн, у 1999 р. – 12039 млн грн, у 2000 р. – 14575 млн грн.

Удосконалення паливного балансу України зумовлюється передусім значною диференціацією рівнів забезпечення паливом окремих районів, діаметрально протилежних у системі видобутку і споживання палива. Тому у подальшому необхідно вдосконалювати галузєву й територіальну структури паливного балансу, а також розміщення основних споживачів палива. Щодо вдосконалення структури паливного балансу, то в перспективі для західних і південних районів України найекономічнішими будуть електроенергія АЕС, а для східних – вугілля Донбасу.

Паливно-енергетичний баланс – це баланс виробництва, перетворення та використання всіх видів енергії: мінеральної, сонячної, вітрової, хвильової, геотермальної.

Вугільна промисловість посідає перше місце за обсягами видобутку. Основний район – Донецький басейн з 295 кам'яновугільними шахтами, із яких 13 – з коксівним вугіллям. Видобуток з кожним роком зменшується внаслідок проблем економічного та технічного характеру. Вугільні шахти зосереджені в центрі й на півночі Донецької та півдні Луганської областей. Нове шахтне будівництво зосереджене в Західному Донбасі – Дніпропетровській області. Майже 14 млн т кам'яного вугілля видобувають у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Дніпропетровський буровугільний басейн розташований переважно на Правобережжі України й об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Черкаської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Понад 58 родовищ характеризуються відкритим способом вугледобування.

Нафтова промисловість характеризується низькими показниками, хоча багато невикористаних можливостей. Нині перше місце з видобутку нафти належить Лівобережній Україні, де працюють нафтогазові управління в Чернігівській області на базі Гнідинцівського і Прилуцького родовищ, Сумській – на основі Охтирського і Качанівського родовищ і в Полтавській на базі Сагайдацького, Зачепилівського та Радченківського родовищ. Друге місце займають Прикарпатські родовища (Бориславнафтогаз і Долинонафтогаз). Видобута нафта в Україні має високу собівартість

внаслідок способу і умов видобутку. Нафтопереробна промисловість представлена Лисичанським, Кременчуцьким, Херсонським, Бердянським, Дрогобицьким, Львівським та Надвірнянським нафтопереробними заводами. При потребі 45 млн т в Україні у 2001 р. було видобуто 3,8 млн т. Перспективним напрямками є: розвідки на суходолі України і у підводних надрах Чорного моря, та використання нафти для виробництва двигунного палива і як сировини для хімічної промисловості.

Газова промисловість почала інтенсивно розвиватись у 70-х роках, коли було освоєно Прикарпатську нафтогазову область (припадає 3,1 % всього видобутку газу), розвідані запаси газу якої становлять 94 млрд м³. Більша половина газових запасів (65 млрд м³) сконцентрована в Івано-Франківській області. У Прикарпатті Дашавське родовище використовується для підземного зберігання газу. Крім Угерського, Кутківського, на Прикарпатті виявлено Немирівське, Солотвинське, Мукачівське, Іршавське родовища. Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область найбільша в Україні (93,8 % всього газу країни). Основні родовища газу розташовані у Харківській (Шебелинське, Хрестищенське, Дружелюбівське), Полтавській (Солохо-Диканське), Дніпропетровській, Чернігівській областях.

У Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній станції відкрито і експлуатується родовище із запасом 14,3 млрд м³. Майже 4/5 об'єму газу використовуються для потреб промисловості. Торфова промисловість є однією з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. У Карпатах і Поліссі, ряді районів лісостепу як місцеве паливо використовують дерево.

Електроенергетика є складовою частиною енергетичного комплексу і впливає на територіальну організацію продуктивних сил. Розміщення її залежить від наявності паливно-енергетичних ресурсів і споживачів електроенергії. З кожним роком збільшуються обсяги виробництва електроенергії в Україні. У 1998 р. вони склали 13637 млн грн, у 1999 р. – 17472 млн грн, у 2000 р. – 17596 млн грн. Усі електростанції поділяють на теплові, гідравлічні, атомні та такі, що використовують нетрадиційні джерела енергії. За останніх 35 років потужність найпоширеніших електростанцій зросла у 5 разів. Перевагами ТЕЦ є вільне розміщення і вдвоє дешевша вартість капіталовкладень. Найбільші ТЕЦ є в Донецькій області – Старобешівська, Кухарівська, Слов'янська; в Дніпропетровській – Криворізька, Придніпровська; в Івано-Франківській – Бурштинська; у Вінницькій – Ладизинська; в Київській – Трипільська. В Україні працює кілька атомних станцій: Запорізька, Південноукраїнська, Рівненська, Хмельницька. Під натиском громадськості припинено будівництво Кримської, Чигиринської, Харківської та Одеської АЕС.

ГЕС є однією з найефективніших джерел, де видобувають у 5-6 разів дешевшу електроенергію. ККД ГЕС складає біля 80 %. Основні ГЕС розташовані на Дніпрі – Дніпрогес, Кременчуцька, Каховська, Дніпродзержинська, Канівська та Київська, на Дністрі – Дністровська, у Закарпатській області – Теребле-Ріцька ГЕС.

Необхідно збільшити виробництво електроенергії з нетрадиційних джерел – сили вітру, енергії сонця та хвиль. Так, хвильові електростанції Чорного і Азовського морів можуть виробляти до 17 млрд кВт-год. Отже, за умов забезпечення пріоритетного розвитку різних видів енергоносіїв, Україна може себе повністю забезпечити паливом та електроенергією.

Структура паливно-енергетичного балансу світу наступна: нафта – 40 %; природний газ – 23 %; вугілля – 31 %; атомна енергія – 2 %; гідроенергія – 3 %; інші види – 1 %. Серед загальних ресурсів викопного органічного палива на вугілля припадає 65-90 %. Розвиток вугільної промисловості у США та Західній Європі гальмується екологічними факторами та нестачею водних ресурсів для гідровидобутку. Найбільшим виробником вугілля у 2000 р. став Китай – 1,5 млрд т. У Європі видобуток вугілля падатиме в середньому на 3 % на рік через збільшення собівартості видобутку. Серед

континентів світу за запасами вугілля лідирує Північна Америка – 24 % світових запасів, Азія – 25 %, серед країн світу за покладами вугілля: США – 23 %, Росія – 13 %, Китай – 11 %. З видобутку лідирують КНР – 1 млрд 300 млн т, США – 934 млн т, Індія – 285 млн т, Росія – 265 млн т.

Найбагатші на буре вугілля, яке використовується як хімічна сировина та в електроенергетиці, – США, Китай, Австралія, Німеччина, Росія. За різними оцінками потенційні ресурси нафти у надрах Землі становлять 185-390 млрд т. Західна Європа споживає 705 млн т нафти на рік. З них 24 % – власний видобуток, 30 % надходить з Близького Сходу, 26 % – з Африки, 17 % – з Росії, 3 % – з інших джерел. Видобуток нафти найбільше спостерігається в Саудівській Аравії (403 млн т), США (380 млн т), Росії (300 млн т), Ірані (180 млн т), Мексиці (150 млн т), КНР (150 млн т). Одним із специфічних видів палива є торф. За його запасами виділяються країни північної півкулі помірних широт – Росія, Україна, Білорусь, Естонія.

Запаси природного газу у світі оцінюються в 140 трлн м³. За запасами газу лідирує Росія – 46 трлн м³, Іран – 21 трлн м³, ОАЕ – 5,3 трлн м³, Саудівська Аравія – 5,2 трлн м³, США – 4,6 трлн м³. За видобутком у 2000 р. лідувала Росія – 560 млрд м³, США – 538 млрд м³, Канада – 145 млрд м³. З країн Латинської Америки за запасами й видобутком газу можна виділити Венесуелу, Аргентину, Бразилію. У Західній Європі за розмірами видобутку і експорту газу виділяються Нідерланди з найбільшим родовищем природного газу – Гронінгем.

За обсягом виробництва електроенергії перше місце належить США. 75 % світового виробітку електроенергії припадає на США, Росію, Японію, Китай, Канаду, Німеччину, Францію, Англію, Бразилію, Італію. За виробництвом електроенергії першість у світі беруть ТЕЦ. Питома вага гідроенергії у світовому енергетичному балансі на середину 90-х років дорівнювала 20 %. За потужністю і кількістю електростанцій першість належить Бразилії, США та Венесуелі. За оцінками МАГАТЕ у світі діє 445 реакторів загальною потужністю 2,2 трлн кВт у 33 країнах. Ядерна енергетика у загальному обсязі виробництва енергії у 2000 р. становила 19 %. До першої десятки за обсягом виробітку електроенергії на АЕС увійшли: США, Франція, Японія, Росія, Канада, Англія, Швеція, Іспанія, Корея.

5.2. Структура, перспективи розвитку будівельного комплексу

Будівельний комплекс включає: виробництво будматеріалів, власне будівництво, будівельне машинобудування та проектно-конструкторські і дослідні роботи в галузі будівництва. До виробництва будматеріалів належать такі галузі: цементна, азбестоцементних виробів, стінових матеріалів, будівельної кераміки, будматеріалів, пористих заповнювачів. В Україні розроблені родовища вогнетривких глин, каолінів, кварцитів, будкаменя. Основна продукція галузі – стінові (цегла, бетонні, гіпсопанельні, шлакоблоки), в'язучі (цемент, вапно, будівельний гіпс), покрівельні (черепиця, шифер, толь, руберойд), оздоблювальні, облицювальні, ізоляційні матеріали, будівельне скло, збірний залізобетон і бетон, кераміка, фаянс, сантехнічні вироби.

Найбільші центри промисловості будматеріалів – Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь, Кривий Ріг. Цементна промисловість представляється найбільшими цементними комбінатами: Амвросіївським (Донбас), Краматорським, Єнакіївським, Балаклійським (Харківська), Дніпропетровським, Криворізьким, Миколаївським (Львівська область), Здолбунівським (Рівненська область), Кам'янець-Подільським, Ямницьким (Івано-Франківська область). В Україні на кожне із 15 підприємств цементної промисловості приблизно припадає 1,3 млн т цементу в рік. Цемент завозять у Сумську, Чернігівську, Київську, Херсонську та Черкаську області.

З кожним роком збільшуються обсяги виробництва промисловості будматеріалів. Так у 1998 р. вони склали 2696 млн грн, у 1999 р. – 330 млн грн, у 2000 р. – 3799 млн грн.

Збірний залізобетон виготовляють на 25 виробничих об'єднаннях Харкова, Львова, Кривого Рогу, Луганська, Сум. Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях країни, випускають щороку 5,5 млн м³ залізобетонних конструкцій. Основні підприємства великопанельного та об'ємно-блокового домобудування розміщені в Київській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях. Виробництво цегли зосереджене в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Бахмуті, Слов'янську, Чернігові, Львові, Івано-Франківську. Користуються попитом за кордоном цементна і скляна мінеральна сировина та будівельний камінь, граніти, лабрадорити, мармур, мрамуровидні вапняки. Керамзит виробляють з легкоплавливих глинистих порід, термозит (шлакова пемза) – в доменних печах, перліт – з природної сировини, яка залягає в Закарпатті.

Виробництво будкераміки зосереджене в Харківській, Львівській областях, Слов'янську (Донецька область). Працюють керамічні заводи в Києві, Артемівську. Будівельний фарфор і фаянс виробляють у Славуті (Хмельницька область), електроізоляційні вироби – в Первомайську (Житомирська область), у Слов'янську (Донецька область).

В Україні щороку виробляється 730 тис. т будівельного вапна, 130 тис. т будівельного гіпсу та 7,5 млн т технологічного вапна для цукрової та металургійної промисловостей. Основними виробниками будівельного вапна є Донецька, Запорізька, Сумська, Харківська, Вінницька, Львівська, Хмельницька, Херсонська та Чернігівська області. Виробництво крейди (для малярних робіт) зосереджене в Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Волинській та Чернігівській областях. М'яка покрівля (руберойд, толь, пергамін) найбільше виробляється в Києві (майже 20 % всього виробництва). Виробництво віконного скла зосереджене в Лисичанському ("Пролетар"), Костянтинівському, Запорізькому склоробних заводах.

Фарфорова промисловість має в Україні центри: Коростень, Баранівка, Городниця, Кам'яний Брід, Довбичі (Житомирська область), Дружківка (Донецька область). Високим розвитком промисловості будматеріалів характеризується Харківська (7 %), Одеська і Львівська (5 %), Хмельницька (4,5 %) області.

Будівництво – одна з найстаріших галузей, яка розподіляється на промислове (спорудження заводів, фабрик), гідротехнічне (ГЕС, водосховища), енергетичне (електромережі, електростанції), транспортне (автомобільні, залізничні шляхи, аеропорти, трубопроводи), сільське (спорудження тваринних ферм, елеваторів), житлове. Капіталовкладення в економіку України у 2000 р. дорівнювали 19,5 млрд грн, вартість будівельних і монтажних робіт – 8,5 млрд грн. Найбільші капіталовкладення були у промисловість 40 %, житлове будівництво – 19 %, охорону здоров'я – 16 %. В умовах розвитку ринкових відносин час забудови гігантських заводів пройшов. Важливу роль в капітальному будівництві займають проектно-конструкторські роботи, з яких започатковують всі будівельні роботи. В проектних роботах зайняті тисячі фахівців з різних галузей будівництва, економісти, екологи, географи. Проектування зосереджене у великих індустріальних центрах, які мають велику розвинену мережу науково-дослідних закладів, архітектурно-проектних інститутів. В Україні такі заклади й проектні організації зосереджені в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

До будівельного комплексу слід віднести й будівельне машинобудування. Основною продукцією галузі є екскаватори, бульдозери, грейдери, бетономішалки, скрепери, крани. Україна повністю забезпечує себе будівельною технікою. Найбільшими центрами її виробництва є: Київ (виробництво екскаваторів), Харків (бетономішалки, шляхові машини), Одеса (важкі крани), Миколаїв (шляхові машини), Краматорськ, Кременчук, Бердянськ.

5.3. Спеціалізація та концентрація хімічної, лісової та деревообробної промисловостей

Хіміко-лісовий комплекс охоплює галузі промисловості України, що продукують сировину і певні матеріали. Він включає хімічну і лісову промисловості, які забезпечують національне господарство мінеральними добривами, содою, паливно-мастильними матеріалами, папером, целюлозою, синтетичними матеріалами тощо.

Обсяги виробництва хімічної та нафтохімічної промисловості в Україні з кожним роком зростають. Так, у 1998 р. вони склали 4712 млн грн, у 1999 р. – 5779 млн грн, у 2000 р. – 8398 млн грн.

Хімічна промисловість включає гірничо-хімічну, основну хімію, хімію органічного синтезу; галузі з виробництва полімерних матеріалів; хімію тонкого органічного синтезу (лаки, фарби); побутову хімію. Основу хімічної промисловості становлять видобуток сировини, виробництво міндобрив і полімерних матеріалів. Сучасне розміщення галузі сформувалося під впливом географічних, економічних і технічних факторів. Частка матеріальних витрат у гірничо-хімічній промисловості становить 22,7 %; у виробництві хімічних волокон – 59,0 %; синтетичних барвників – 62,6 %; пластмас і синтетичних смол – 72,2 %; лаків і фарб – 90,1 %; продукції основної хімії – 61,2 %. Україна має потужну сировинну базу: калійні солі (Калуш, Стебник); кам'яну сіль в Донбасі (Артемівськ, Слов'янськ), на Закарпатті (Солотвино), Прикарпатті (Болехів, Дрогобич). Особливо багате на хлоридні солі натрію, магнію і бромю озеро Сиваш. Великі запаси каоліну, вогнетривких глин, вапняків, доломітів, графіту нерудних копалин сприяють розвитку багатьох хімічних виробництв. Хімічна промисловість за енергомісткістю поділяється на:

- а) високоенергомісткі підгалузі: азотна, хімічних воколон, содова;
- б) середньоенергомісткі: основна і гірничо-хімія, пластмаси, смоли, калійна, олійно-фарбова;
- в) малоенергомісткі – пластмаси, лакофарбова, сірчана, склопластиків, реактивів, фотохімічна, побутова хімія.

Розрізняють також: неводомісткі галузі (до 50 м³ на 1 т готової продукції), середньомісткі (50-100 м³), великої водомісткості (100-1000 м³) – волокна, пластмаси, смоли, каучуки.

Хімічна промисловість найбільш розвинена в Донбасі, Придніпров'ї, Прикарпатті. Галузь в основному сконцентрована у Карпатському, Донецькому та Придніпровському районах. Нафтопереробна промисловість зосереджена на підприємствах Одеси, Херсону, Бердянська, Кременчука, Лисичанська, Запоріжжя, Вінниці, Дрогобича, Борислава, Надвірної, Львова. На базі нафтопереробки, виробництва сажі, переробки синтетичного і натурального каучуку розвивається нафтохімічна промисловість. Гумова промисловість виробляє тисячі найменувань продукції (Дніпропетровський комбінат шин, АТ "Київ – гума", підприємства Бердянська, Запоріжжя, Харкова, Одеси, Ніжина, Стаханова, Кременчука).

Основна хімічна промисловість виробляє соду, сірчану кислоту і мінеральні добрива. Кальцинована сода виробляється у Слов'янську та Лисичанську, каустична сода – в Красноперекопську. Сірчано-кислотна промисловість розміщена біля підприємств з виробництва фосфорних і азотних добрив у Костянтинівці, Сумах, Вінниці, Одесі, Горлівці, Дніпродзержинську, Лисичанську. Фосфорні добрива виробляються на Вінницькому, Одеському, Сумському хімзаводах, на основі Кролевецького (Сумська), Ізюмського (Харківська) та Придністровського родовищ фосфоритів. Калійні добрива виробляються у Калуші, Стебнику, в районах залягання калійних солей.

Полімерна промисловість, синтетичних смол і пластмас розміщена в Донецькій області – полівініл, полістирол; Запорізькій – синтетичні смоли. Промисловість хімічних волокон розміщена в Чернігові (синтетичні волокна), Києві (шовковий комбінат

“Дарниця”), Черкасах (штучний шовк), Сокалі (штучне волокно). Розвиток хімічної промисловості залежить від стану екології.

Лісова промисловість включає дві підгалузі: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. Складовими частинами лісопромислового комплексу України є лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний підкомплекси. Заліснення України становить 14,3 %. Головна мета лісового господарства полягає у лісовідтворенні, поліпшенні видового складу. Ліси поділяються на водоохоронні, захисні, оздоровчі, заповідники, національні парки, інші спеціальні та експлуатаційні ліси. Лісогосподарський комплекс включає заготівлю грибів, плодів, ягід, лікарських рослин, соку, меду тощо.

Лісове господарство потребує активізації лісовідтворення і щорічного розширення лісопокритої площі на 250-280 тис. га. Лісовим господарством займаються лісництва, а лісозаготівлею – лісгоспази. Вони заготовляють ліс, який використовують у лісопилній, фанерній, целюлозно-паперовій промисловості, будівництві. Ліс заготовляється в Івано-Франківській, Закарпатській, Волинській, Житомирській, Київській, Чернігівській та Чернівецькій областях.

Останніми роками обсяги лісозаготівлі в Україні знижуються, що потребує завезення деревини з інших країн обсягом 20 млн м³ (60 % деревини, що споживається в Україні). Щороку 1,5 млн м³ деревини заготовляють колгоспи і 1,5 млн м³ – лісгоспи для місцевих

потреб. Лісопилні підприємства зосереджені в Рожнятові, Вигоді, Надвірній, Івано-Франківську, Чернівцях, Костополі, Ковелі, Овручі, Рахові, Сваляві, Стрию, Коростені.

Меблева промисловість є однією з найбільш потужних галузей деревообробки і розташована у Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Мукачеві, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Чернівцях.

Целюлозно-паперова промисловість розвинена недостатньо (Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Рахівська картонна фабрика, Херсонський целюлозний завод, паперові фабрики у Понінці – Хмельницька обл., Малині – Житомирська обл.). Основними центрами лісохімії є Великий Бичків, Свалява, Коростень, Київ. Лісохімічні підприємства розташовані в Закарпатській області (Свалявський, Перечинський, Великобичківський лісохімічні комбінати) і виробництво яких базується на сухій перегонці деревини (оцтова кислота, метиловий спирт).

Аналіз обсягів продукції виробництва деревообробної та целюлозно-паперової промисловості показав, що з кожним роком спостерігається їх зростання. Так, у 1998 р. вони склали 1445 млн грн, у 1999 р. – 2348 млн грн, а у 2000 р. – 3312 млн грн.

Якщо розглядати світовий розвиток, то хімічна промисловість розташована, перш за все, у розвинутих країнах. Лише у США виробляється понад чверть, а в шістьох найрозвинутіших країнах – понад 3/4 хімічної продукції світу. Розвинуті країни мають потужну багатогалузеву промисловість. Однак у невеликих країнах переважає одна галузь (Швейцарія – фармацевтична, Нідерланди – гумотехнічна). У США хімічна промисловість зосереджена на узбережжі Мексиканської затоки та районі Великих озер. В Росії – у Центральному, Волго-В'ятському, Поволзькому, Уральському та Північно-Західному районах. Сірчано-кислотна промисловість досить розвинута у США, Канаді, Мексиці, Італії, Польщі, Росії.

Калійна промисловість розвинена у Німеччині, Франції, США, Канаді, Україні, Росії, Білорусі, Казахстані, Конго, Тунісі; фосфорнодобривна промисловість – у Північній Африці, Перу, США, Китаї, Австралії, В'єтнамі, Мексиці.

Виробництво синтетичних смол і пластмас зосереджене переважно в США, Німеччині, Японії, Польщі, Чехії, Росії. Хімічне волокно виробляється в США, Японії,

Великобританії, Італії, Франції, Україні, Єгипті, Росії, Польщі, Білорусі. Виробництво синтетичного каучуку зосереджене в США, Японії, Німеччині, Великобританії, Італії, Франції.

Лісова промисловість світу включає заготівлю, механічну обробку і хімічну переробку деревини. У багатьох країнах деревина є основою експорту: Фінляндія, Канада, Швеція, Норвегія, Австрія, Конго, Габон, Росія, Білорусь. Ліси вкривають біля 30 % поверхні суходолу світу. В Європі найбільш заліснену площу мають Швеція та Фінляндія. У решти країн Європи лісів менше. Світове целюлозно-паперове виробництво зростає і зосереджене воно у США, Канаді, Японії, Швеції, Фінляндії, Росії. Чимало цієї продукції виготовляє Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Норвегія, Австрія. Найбільшими експортерами є Канада, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Австрія; імпортерами – США, Японія. Найбільшими виробниками паперу є США, Канада, Японія, Росія, Німеччина, Фінляндія, Швеція, Франція, Великобританія.

Лекція 6. Структура і розвиток виробництва товарів широкого вжитку, агропромислового, транспортного та рекреаційного комплексів

6.1. Галузева структура, стан і перспективи виробництва товарів широкого вжитку

6.2. Спеціалізація, концентрація і проблеми розвитку галузей АПК

6.3. Транспортний і рекреаційний комплекси: структура, стан і особливості розвитку за умов ринку

6.1. Галузева структура, стан і перспективи виробництва товарів широкого вжитку

До галузей, що займаються виготовленням товарів широкого вжитку, слід віднести не тільки галузі легкої промисловості (швейне, трикотажне, шовкове виробництво, взуття, штучне і натуральне виробництво), але й підгалузі машинобудування (радіоелектронна, годинникова підгалузі, виробництво автомобілів, відео-, фотоапаратури, холодильників, швейних, пральних машин, пилососів, товарів побутової хімії тощо). Зараз галузь знаходиться в глибокому кризовому стані у зв'язку з втратою зв'язків із країнами СНД, відсутністю державної протекціоністської політики, появою на ринках дешевих і неякісних товарів іноземного походження, недостатнім інвестуванням, заповненням товарами тіньового виробництва.

Серед галузей виробництва непродовольчих товарів однією з найважливіших є легка промисловість, де налічується 480 виробничих підприємств. Більша половина з них вже недержавні: орендні, колективні, ЗАТ. У легкій промисловості найбільшою підгалуззю є текстильна, до якої належить первинна обробка текстильної сировини, бавовняна, лляна, вовняна, шовкова, нетканних матеріалів, конопле-джутова, в'язальна, текстильно-галантерейна, трикотажна підгалузі. На них припадає третина промислового персоналу і більше половини вартості основних виробничих фондів.

Бавовняна промисловість для виробництва тканин є провідною серед галузей текстильної промисловості. Вона включає прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувальнообробне виробництво. Бавовняні підприємства розміщені в Херсоні, Тернополі, Донецьку, Полтаві, Чернівцях, Івано-Франківську, Коломиї, Нікополі.

У Києві, Черкасах, Чернівецькій та Закарпатській областях зосереджено виробництво килимів і килимових виробів з вовни й синтетичних волокон. Лляна промисловість зосереджена на Житомирському та Рівненському льонокомбінатах. Одне з популярних виробництв легкої промисловості є трикотажне з низкою підприємств в

Донецькій, Київській, Полтавській, Луганській та Запорізькій областях. Головні центри панчішно-шкарпеткової промисловості розміщені у Львівській, Житомирській, Чернівецькій, Харківській областях.

Швейна промисловість розміщена у Львові, Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку. Вона донедавна задовольняла 90 % потреб населення України.

Шкіряно-взуттєва промисловість після текстильної займає одне з провідних місць. Шкіряні підприємства розміщені в Харкові, Києві, Львові, Бердичеві, Миколаєві. Штучну шкіру виготовляють у Києві, Тернополі, Запоріжжі, Луцьку. Взуттєва промисловість зосереджена в Луганську, Львові, Одесі, Запоріжжі, Мукачеві.

Для шкіряно-взуттєвої промисловості важливо удосконалити діючу і створити нову, високоефективну технологію шкіряно-взуттєвого, дубильно-екстрактивного виробництва; освоювати матеріали з поліпшеними технологіями та експлуатаційними властивостями; автоматизувати виробничі процеси.

Хутрова підгалузь переробляє хутровину, виготовляє шубні вироби. Тепер в Україні збудовані підприємства у Харкові, Балті (Одеська обл.), Краснодарі (Харківська обл.), Тисмениці (Івано-Франківська обл.), Львові, Одесі, Жмеринці.

В Україні штучне хутро виготовляється на Дарницькому шовковому комбінаті, в Ясинях (Закарпатська обл.), у Жовтих Водах (Дніпропетровська обл.).

Виробництво галантерейних виробів зосереджене в Києві, Харкові, Львові (сумки, портфелі, валізи, косинки, краватки тощо – більше виробляють малі підприємства).

Поліграфічна промисловість базується на виготовленні книг, журналів, квитків, зошитів тощо. Найбільші поліграфічні підприємства розташовані в Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівному, Тернополі, Сімферополі, Чернівцях.

Фарфоро-фаянсова промисловість зосереджена в Баранівці, Коростені (Житомирська обл.), Бориславі (Львівська обл.), Полонному, Слауті (Хмельницька обл.).

Нині в Україні виробляються товари народного вжитку – автомобілі, магнітофони, пральні машини, механічні інструменти, меблі, електропобутові прилади.

Обсяги виробництва товарів широкого вжитку характеризуються даними, наведеними в табл. 6.1.

Таблиця 6.1 – Обсяги виробництва товарів народного споживання

Галузь	Рік			Темп зростання (по відношенню до 1999), %
	1998	1999	2000	
Товари народного споживання,	17536	20994	27934	133,05
у т. ч.:	10206	12030	15617	129,8
- продовольчі товари;	6008	6935	9521	137,3
- непродовольчі товари;	1322	2029	2796	137,8
- інші товари				

Частка товарів народного споживання у загальному обсязі промислової продукції України у відсотках складала: у 1997 – 23,1 %, у 1998 – 21,2 %, у 1999 р. – 19,5 %, у 2000 р. – 20,6 %.

6.2. Спеціалізація, концентрація і проблеми розвитку галузей АПК

Агропромисловий комплекс – це міжгалузева сукупність взаємопов'язаних галузей національної економіки, зайнятих виробництвом, промисловою переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією готової продукції сільськогосподарського походження. До складу АПК входять такі функціональні сфери:

а) галузі рослинництва і тваринництва, зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції;

б) галузі промислової переробки сільськогосподарської продукції (м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна промисловість, легка промисловість з переробки сировини);

в) галузі, що виробляють засоби виробництва для потреб АПК (сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив та хімікатів, продовольче машинобудування, мікробіологічна промисловість);

г) галузі виробничої та соціальної інфраструктури (заготівля, зберігання, транспортування).

Важливою складовою частиною АПК є продовольчий комплекс – сукупність галузей, пов'язаних з виробництвом продуктів харчування.

В продовольчий комплекс входять такі підкомплекси: зернопродуктовий, бурякоцукровий, картоплепродуктовий, плодоовочепродуктовий, тютюнопромисловий, хмелепромисловий, м'ясопродуктовий, яйцепродуктовий, рибопродуктовий, бджолопродуктовий.

Крім продовольчого комплексу, в АПК входить непродовольчий, тобто комплекс виробництва товарів побутового споживання (вовно-, шкіряно-, хутро- та шовкопромисловий підкомплекси).

Поєднання взаємопов'язаних стадій одного виробничого процесу, що охоплює виробництво, переробку і реалізацію сільськогосподарської продукції, називають агропромисловим циклом. Виділяють у циклі такі стадії: виробництво сировини, заготівля сировини, зберігання сировини, транспортування сировини, промислова переробка, реалізація готової продукції. Розрізняють агропромислові: підприємства (виробництво з переробкою на підсобних господарствах); фірми (виробництво на великих підприємствах, повністю формується агропромисловий цикл); об'єднання (інтеграція самостійних сільськогосподарських і промислових підприємств та обслуговуючих організацій); комбінати (інтеграція сільського господарства, переробної промисловості і обслуговуючої галузі в єдиній територіальній, виробничо-технічній, соціально-економічній та організаційній системі).

Україна має на двох третинах площі ріллі найбільш родючі чорноземи. Із загальної площі сільськогосподарські угіддя становлять біля 70 %, з них орні землі займають 80 %. Незважаючи на це, розвиток АПК в занепаді із-за низького рівня і недостатнього впровадження новітніх досягнень науки і техніки.

Частка землеробства (рослинництва) у сільському господарстві України становить 51,7 %. Найбільш сприятливими районами для розвитку землеробства є степова і лісостепова зони. Посівні площі на території України становлять біля 30 млн га: під зерновими – 14, технічними – біля 4, картоплею і овочами, баштанними – 1,1 і кормовими культурами – 11 млн га. Площа чистих парів становить 2 млн га. Зернові культури займають біля 45 % посівних площ, серед яких кукурудза, овес, зернобобові – горох. Озима пшениця сконцентрована у степовій (половина) і лісостеповій (понад третини) зонах. Озиме жито – у Поліссі (понад 60 %). Ярий ячмінь – друга за площами посівів культура в степу і лісостепу. Кукурудза зосереджена в степу і південній частині лісостепу. Просо, гречка вирощується у Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській областях. Рис висівають у Херсонській, Миколаївській, Одеській областях та в Криму. Технічні культури: цукровий буряк (12 % посівних площ у лісостеповій зоні – Вінницька, Хмель-

ницька, Тернопільська, Черкаська, Чернівецька області); соняшник – олійна культура у центральному степу; льон-довгунець – на Поліссі і передгір'ях Карпат (Житомирська, Чернігівська, Київська, Рівненська, Львівська область), тютюн (Крим, Закарпаття, Придністров'я), хміль (Житомирська, Рівненська, Сумська), картопля (1,5 млн га площі) найбільше у поліській зоні. Овочівництво найбільше зосереджено в лісостепу і на Поліссі, баштанництво – в південних областях, виноградарство (163 тис. га) в Криму, Закарпатті, Одеській, Херсонській, Миколаївській областях.

Тваринництво в основному представлено скотарством, свинарством, птахівництвом та вівчарством. Скотарство є у всіх зонах України, свинарство у Поліссі та лісостепу, птахівництво – навколо великих міст, вівчарство (4 млн голів овець). У степових областях: розведене конярство (поголів'я менше 1 млн), бджільництво сконцентроване в степу, лісостепу і Карпатах. Тваринництво і землеробство в Україні може бути поділено по зонах: Поліська, лісостепова, передгірські райони Карпат і Криму. Не втратила свого значення галузь конярства. Інтенсивне кліткове зрівництво найбільш поширене у лісостепових областях, зокрема у західних. Ставкове рибництво має найвищу продуктивність у лісостепових та карпатських областях. Певного розвитку набуло шовківництво у степових і частково у лісостепових зонах. Поголів'я великої рогатої худоби з кожним роком зменшується. Відгодівля свиней і вирощування овець також з кожним роком зменшується.

До галузей харчової промисловості відносяться м'ясна, молочна, цукрова, борошномельно-круп'яна, консервна, олійна і крохмале-патокова. М'ясна промисловість концентрується в індустріальних районах і в районах потужної сировинної бази. Найбільші м'ясокомбінати є в Харкові, Полтаві, Одесі, Києві, Вінниці, Дніпропетровську та на Донеччині.

У структурі м'ясної промисловості переважає свинина та яловичина. Великі птахокмбінати, орієнтовані на виробництво м'яса, розміщені поблизу найбільших міст та курортних зон.

Молокопереробна промисловість включає маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі. В Україні є понад 500 підприємств молочної промисловості, у тому числі 10 – випускають молочні консерви, які розташовані у Бахмачі (Чернігівська область), Смілі (Черкаська обл.), Первомайську (Миколаївська обл.). Найбільші підприємства молокопереробної промисловості знаходяться у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі, Львові. Маслоробні та сироварні заводи найбільші в Бердянську (Запорізька обл.), Жашкові і Тальному (Черкаська обл.), Ріпках і Козельці (Чернігівська обл.), Кременчуці. У середньому в Україні виробляється в рік біля 280 тис. т масла, 70 тис. т сиру та іншої молокопродукції.

Цукрова промисловість включає понад 190 заводів, на яких щорічно виробляється майже 4 млн т цукру. Найбільш розвинена цукрова промисловість у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київській, Тернопільській областях. Цукрорафінадна є у Ходорові, Черкасах, Сумах, Шепетівці, Бердичеві та Одесі.

Борошномельно-круп'яна розміщена у таких центрах як Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів. Елеватори великої потужності зосереджені в Маріуполі, Кременчуці, Феодосії, Керчі. Хлібопекарна промисловість розвинена у всіх містах.

Олійна або олійножирова промисловість переробляє рослинні жири соняшника, сої, ріпаку, льону та виробляє олію, маргарин, оліфу, мильну пасту, кулінарні жири. Найбільшими центрами виробництва олії є Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Кіровоград, Вінниця.

Крохмалепатокова промисловість виробляє крохмаль. Найбільшими виробниками крохмалю є Чернігівська, Житомирська області.

Виноробна промисловість з виробництва виноградних вин та коньяків розміщена в основному в Криму, Одеській, Херсонській, Миколаївській, Закарпатській областях.

Пиво-безалкогольна промисловість представляє 300 заводів, що виробляють пиво, напої, мінеральні води (Миргород, Ужгород, Свалява, Запоріжжя, Чернівці).

Тютюнова промисловість включає 11 фабрик, 7 ферментаційних заводів і завод ацетатних фільтрів. Знаходяться центри у Києві, Черкасах, Львові, Прилуках, Харкові, Кам'янець-Подільську.

Консервна промисловість з консервування плодів овочів та фруктів розміщена у найбільших центрах – Одесі, Сімферополі, Херсоні, Черкасах, Ніжині, Кам'янці-Подільському. Найбільші підприємства знаходяться у Криму, Миколаївській області, Вінницькій та Закарпатській областях.

6.3. Транспортний і рекреаційний комплекси: структура, стан і особливості розвитку за умов ринку

Транспортна система – це територіальне поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які взаємодіючи, задовольняють потреби національної економіки та населення у перевезенні вантажів і пасажирів.

Транспортно-економічні зв'язки розрізняють за видами транспорту, вантажами, розмірами території. Вони можуть бути міжнародними, міжрегіональними та внутрішніми. Робота транспортної системи світу характеризується довжиною мережі шляхів сполучення, що складає майже 30 млн км.

За призначенням транспорт поділяється на транспорт загального користування (вантажний, пасажирський); відомчий (внутрішньовиробничий); особистого призначення.

Існують такі види транспорту: наземний (залізничний, автомобільний, гужовий), водний (морський, річковий, озерний), повітряний та трубопровідний. Роботу транспорту забезпечує транспортна інфраструктура – економічно збалансована сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку та технічного обладнання. В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км² території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньоводних, біля 2000 км автомобільних шляхів з твердим покриттям. Кризові явища розвитку економіки негативно вплинули на темпи та обсяги роботи галузі, лише в останні роки почав збільшуватися вантажо- та пасажирооборот. Обсяг поставок збільшився у 2000 р. на 10 %. Застарілий парк транспортних засобів, суден, електровозів не дає змоги виходити на більш широкі міждержавні перевезення.

Залізничний транспорт в Україні бере на себе основну частку вантажообороту і перевезень пасажирів. Перші залізниці з'явилися у 60-х роках XIX ст. у північному (до Москви) та західному напрямках, а потім Донбасі, Кривому Розі (загальна довжина в Україні залізниць у 1913 році становила 15,6 тис. км). Залізничний транспорт України має шість залізниць, об'єднаних департаментом “Укрзалізниця”. Найбільшими вузлами є: Київ, Харків, Лозова, Фастів, Ясинувата, Волноваха, Дебальцеве, Жмеринка, Шепетівка, Синельникове, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Полтава, Бахмач, Коростень, Козятин, Львів. Залізничний транспорт України – четвертий у світі після Росії, США і Канади. Щоб матеріально-технічна база залізниць України максимально задовольняла потреби, необхідно придбати 550 секцій електровозів, біля 900 секцій тепловозів, 2 800 пасажирських та 33 000 вантажних вагонів, 670 вагонів електровозів. У подальшому необхідно побудувати лінії для руху пасажирських поїздів (Київ – Львів – Краків – Берлін; Київ – Харків – Сімферополь; Київ – Одеса; Київ – Донецьк), реконструювати 12 великих

залізничних станцій, ряд мостів і тунелів, завершити будівництво заводу з виробництва дорожніх машин у Кіровограді.

У світі використовують декілька типів колій: нормальна (1435 мм) – Європа, Америка, Австралія; широка (1656 мм) – Індія, Пакистан, Ірландія; середня (1067 мм) – Японія, Індонезія; вузька (600 мм) – Центральна Америка, Тропічна Африка.

Найбільші трасконтинентальні залізниці розміщені в Америці. На дорогах США, Західної Європи, Японії діють швидкісні (259 км/год) магістралі.

Морський транспорт регулярно почав діяти на Чорному і Азовському морях наприкінці XVIII століття. Загальна довжина берегової лінії України – 2 000 км. Найважливішими морськими портами є Одеса, Ізмаїл, Іллічівськ, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Маріуполь, Бердянськ. Основу морського транспорту України становлять Чорноморське (ЧМП), Азовське (АМП) та Українсько-Дунайське (УДП) пароплавства, що володіють транспортним флотом на 5,2 млн т і пасажирським флотом на 9,9 тис. місць.

Український морський транспорт досяг критичного віку, не оновлюється парк, потреба становить біля 120 суден (10 пасажирських суден). Валютні надходження від пароплавства становлять біля 1 млрд дол., однак цей вид транспорту не може перейти на самофінансування.

Річковий транспорт в Україні зародився ще досить давно, коли розвивалися шляхи стародавньої Греції та Візантії. Після будівництва в середині 30-х років Дніпрогесу і затоплення Дніпровських порогів встановилося наскрізне судноплавство на Дніпрі. Створено канали басейну Дніпра і Німану, Вісли і Західної Двіни, Березини і Західної Двіни. Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить 4,4 тис. км, у тому числі найдовша внутрішня водна артерія Дніпро – 1 200 км. Річковий транспорт України представлений міжгалузевим держоб'єднанням “Укррічфлот”, яке реформувалося у судноплавну компанію з 290 структурними одиницями. Для забезпечення стійкої роботи річкового транспорту необхідно реконструювати Запорізьке, Херсонське, Київське судноремонтнобудівні підприємства, збудувати Волковську ремонтно-експлуатаційну базу на Дунаї, оснастити порти високопродуктивними перевантажувальними комплексами, вивести з експлуатації фізично застарілі судна.

Автомобільний транспорт майже не поступається за обсягами перевезень морському і залізничному транспорту. Найважливіші шляхи сполучення України з Центральним, Північно-Кавказьким, Поволзьким економічними районами Росії, Молдовою та Білоруссю. Наймогутнішими автомагістралями є: Київ – Брест, Москва – Харків, Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь, Дніпропетровськ – Нікополь, Львів – Київ, Харків – Ростов-на-Дону. Проблеми існують у незадовільній структурі парку по паливу (12 % автобусів і 22 % автодизельні), недосконалій системі технічного обслуговування та ремонту, недостатньому забезпеченні шляхами (ще треба 200 тис. км шляхів, особливо у сільській місцевості). Слід побудувати швидкісні магістралі, що з'єднують Західну Європу і країни СНД. Інвестування будівництва слід проводити на дорогах Чернівці – Хмельницький – Шепетівка, Барселона – Київ (заплановано для будівництва), Черкаси – Суми. Потребує досконалості автосервіс.

Трубопровідний транспорт включає нафто- і газопровідний. Перший має 12 основних нафтопроводів (довжиною 2,6 тис. км) в основному з Росії. З Одеси на переробку в Херсон, Кременчук, Лисичанськ планується перекачування нафти. Потрібне будівництво другої нитки нафтопроводів: Одеса – Снігурівка (до 45 млн т), Снігурівка – Кременчук (37 млн т). Найбільші газопроводи Шебелинка – Харків, Шебелинка –

Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса – Кишинів – Шебелинка. Необхідно спорудити газопровід з Ірану через Кавказ. Основне завдання діючої системи газопроводів (33 тис. км) полягає у підтримці у працездатному стані. Необхідно завершити спорудження газопроводів: Тула – Шостка – Київ, Мар’янівка – Херсон – Джанкой, Джанкой – Феодосія – Керч.

Повітряний транспорт зосереджений у таких авіапортах: Бориспіль, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вінниця, Львів, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Херсон. До об’єднання “Авіалінії України” належить 27 авіазаводів, 105 аеродромів та ремонтні підприємства. Великі надії покладаються на вітчизняний аеробус АН-218. Відкриваються нові повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Австрії, Китаю, Польщі.

Міський пасажирський транспорт включає метрополітени, трамваї, тролейбуси, автобуси, таксі. Метро є в Києві, Харкові; трамваї – в Києві, Вінниці, Львові, Дніпропетровську, Євпаторії; тролейбусний транспорт – у 46 містах України.

Рекреація полягає у створенні умов для відпочинку, лікування, компенсації життєвої енергії. Рекреаційний комплекс можна поділити на:

- лікувально-оздоровчий (курортне лікування);
- пізнавальний (туризм);
- економічний (регенерація робочої сили).

В Україні є лікувально-оздоровчі, спортивні (туристичні), пізнавальні системи. Багато є рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних. Мінеральні води поділяються на води без специфічних компонентів (група А) – Миргород, Трускавець (Львівська область), Феодосія (Крим), Куяльник (Одеська область), Очаків (Миколаївська область); води вуглекислі (група Б) – “Поляна квасова” (Закарпатська область), Голубине, “Квітка полонини”; води сульфідні – Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська області; води залістисті – “Гірська Тиса” (Закарпатська обл.); води йодні, бромні – Трускавець, Березівка (Харківська обл.); радонові води – Хмільник (Вінницька обл.); сірководневі – Сатанів (Хмельницька обл.).

Грязі є у Львівській та Івано-Франківській областях. Мулисті грязі є в Куяльнику, Одесі, Криму.

Лісолікувальні ресурси є у Закарпатській області. Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає мотиви відвідування України туристами. Найбільші історичні пам’ятки знаходяться в Києві, Чернігові, Львові, Одесі та інших містах. Завдяки різноманітним ресурсам рекреаційний комплекс України є багатофункціональним. В Україні діє 45 курортів міжнародного і державного значення, 13 курортів місцевого значення, 400 санаторіїв. Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берега Криму, гірський Крим, узбережжя Чорного і Азовського морів та Карпати.

Лекція 7. Розміщення продуктивних сил України (східні та південні райони)

7.1. Місце, спеціалізація економічних районів у системі територіальної організації національної економіки України

7.2. Розміщення продуктивних сил в Донецькому, Придніпровському та Причорноморському економічних районах

7.1. Місце, спеціалізація економічних районів у системі територіальної організації національної економіки України

Економічне районування – науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці. Економічний район – це економічна цілісна частина території країни, якій властиві спеціалізація і комплексність господарства. Галузі спеціалізації визначають місце району в територіальному поділі праці, беруть участь у міжрайонному обміні продукції або послугами. Спеціалізація районів тісно пов'язана з територіальним поділом праці, спеціалізованим виробництвом на основі використання природних ресурсів. Річна економія від спеціалізації визначається як різниця між сумарними витратами на собівартість (C) та транспортування (T) при колишньому (B_1) і новому (B_2) рівнях спеціалізації (B – обсяг продукції):

$$E_p = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)]B_2 \quad (7.1)$$

Рівні спеціалізації визначаються за допомогою:

1) коефіцієнта локалізації галузі в районі:

$$K_{л} = \frac{П_{району}}{П_{країни}}, \quad (7.2)$$

де $П_{району}$ – обсяг виробленої продукції району;

$П_{країни}$ – обсяг виробленої продукції країни;

2) коефіцієнта виробництва продукції галузі на душу населення:

$$K_{д} = \frac{П_{гал. району}}{П_{нас. району}}, \quad (7.3)$$

де $П_{гал. району}$ – обсяг виробництва продукції певної галузі в районі;

$П_{нас. району}$ – обсяг виробництва продукції на душу населення району;

3) коефіцієнта міжрайонної товарності:

$$K_{мт} = \frac{B_{в}}{B_{р}}, \quad (7.4)$$

де $B_{в}$ – вартість продукції, вивезеної з району;

$B_{р}$ – вартість продукції району.

Для галузей спеціалізації $K_{л}$ і $K_{д}$ завжди більші одиниці, а $K_{мт}$ – менший або дорівнює одиниці.

Рівень комплексного розвитку господарства району визначається як відношення частини суспільного сукупного продукту (P_c), що споживається у районі, до сукупного суспільного продукту району (P_p):

$$K_{к.р.} = \frac{P_c}{P_p} . \quad (7.5)$$

При виділенні економічних районів враховують два основні принципи: економічний – витрати на виробництво продукції і транспортування до споживача повинні бути мінімальними; адміністративний – єдність економічного районування і територіального адміністративного устрою країни. За умови розвитку ринкових відносин виникла потреба формувати внутрішньодержавний поділ праці, поглиблювати вироблення економічних аспектів територіально-виробничих комплексів (ТВК), формувати зони вільного економічного підприємництва, ринкових структур та ін.

Економічним районуванням займалися українські вчені М.Пістун, К.Воблий, М.Паламарчук, Ф.Заставний, О.Шаблій, А.Ващенко, В.Поповкін. Всі вони по-різному трактують і підходять до проблеми економічного районування. Так, М.Пістун і Ф.Заставний пропонують 9 районів, В.Поповкін – 5 районів. Слід притримуватися думки професорів Ф.Заставного та Є.Качана і тому поділяємо Україну на 9 районів:

1. Карпатський район – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області.
2. Подільський район – Тернопільська, Хмельницька, Вінницька.
3. Волинський район – Волинська, Рівненська.
4. Столичний район – Житомирська, Київська, Чернігівська.
5. Центральноукраїнський район – Черкаська, Кіровоградська.
6. Північно-Східний район – Сумська, Полтавська, Харківська.
7. Придніпровський район – Дніпропетровська, Запорізька.
8. Донецький район – Луганська, Донецька.
9. Причорноморський район – Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

7.2. Розміщення продуктивних сил в Донецькому, Придніпровському та Причорноморському економічних районах

Донецький економічний район займає площу 53,2 тис. км² (8,8 % території України), до якого входять Донецька і Луганська області із загальною чисельністю населення 7 млн 887 тис. чол. Район – один із найрозвиненіших ТВК з переважною спеціалізацією добувних галузей промисловості, значними природними ресурсами, потужним виробничим потенціалом і густою мережею транспортних магістралей. Основне природне багатство – це кам'яне вугілля (довгополум'яне, антрацитне, коксівне), поклади якого поширені в Красноармійську, Горлівсько-Щербинському, Донецько-Петровському, Мушкетово-Макіївському, Дебальцевському (Донецька обл.), Лисичанському, Луганському, Краснодонському, Селезнівському (Луганська обл.) районах.

Поряд із вугіллям у районі виявлено родовища природного газу (Червонополівське, Слов'яносербське, Борівське, Сліваківське, Кружилівське), бурих залізняків (в басейнах річок Кальміус, Торець, Айдар, Деркул), мідних руд (Бахмутський, Лисичанський р-н), поліметалів – свинець, цинк, срібло (Нагольний кряж), ртуті (Микитівський ртутний комбінат), кам'яної солі (Слов'янське, Бахмутське родовища), вапняків (Оленівське, Новотроїцьке), вогнетривких глин (Часовий Яр, Красногорівка, Костянтинівка, Микитівка), цементного мергелю (Амвросіївка – портландський та романський цемент, клінкер). Водні ресурси регіону недостатні для забезпечення потреб

народногосподарського комплексу. В регіоні переважають чорноземні родючі ґрунти, рослинність степова.

У містах регіону проживає 89 % населення, середня густина населення – 150-200 чол/км². Найбільші із 88 міст – Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Дебальцеве, Єнакієве, Луганськ, Лисичанськ. Українці становлять 50 %, росіяни – 43 %.

Господарство є комплексним – на промисловість припадає 89 % ВВП, на сільське господарство – 11 %. Вугілля добуває 21 виробниче об'єднання, 120 шахт і 31 збагачувальна фабрика у Донецькій області та 94 шахти та 28 фабрик Луганської області.

Електроенергетика виробляється на ДРЕС: Вуглегірській, Миронівській, Слов'янській, Луганській, Лисичанській. Чорна металургія працює на коксівному вугіллі та довізній залізній руді (“Азовсталь” ім. Ілліча) – Маріуполь, Макіївка, Донецьк, Єнакієве, Краматорськ, Алчевськ, Харцизьк, Лутугіне. Коксохімічне виробництво розміщене в Алчевську, Стаханові, Успенці, Донецьку, Маріуполі, Горлівці. Завод кольорової металургії є в Костянтинівці, Микитівці, Артемівську. Найбільші підприємства гірничохімічного комплексу у Горлівці (“Стирол”), Слов'янську (“Хімпром”), Донецьку (завод хімреактивів), Костянтинівці (хімічний), Лисичанську (“Донсода”).

Машинобудівний комплекс регіону виробляє машини та обладнання для металургійної, гірничої, хімічної промисловостей, транспорту та будівництва. Провідні підприємства: ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод”, Маріупольський завод важкого машинобудування, Луганський тепловозобудівний завод, Стахановський вагонобудівний, Первомайський електромеханічний. Машинобудівні заводи є у Донецьку, Краматорську, Слов'янську, Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Артемівську, Торезі, Сніжному, Красному Лучі.

Промисловість будматеріалів зосереджена в Краматорську, Єнакієво (цемент), Луганську, Лисичанську, Свердловську, Алчевську, Антрациті.

Легку промисловість представляють Донецький бавовняний комбінат, Макіївська бавовнопрядильна фабрика, Луганський тонкосуконний комбінат, трикотажні і швейні підприємства (Горлівка, Шахтарськ, Бахмут).

Сільське господарство представлено на біля 4 000 тис. га сільгоспугідь та пасовищах, які займають 2 886 тис. га. Зернові культури займають 50,4 % всіх посівних площ, технічні (соняшник) – 10,6 %, кормові – 34 %, баштанні та картопля – 5 %.

Тваринництво дає 2/3 валової сільськогосподарської продукції району. Транспортна система має густу мережу залізниць (2 874 км). Найбільші вузли: Ясинувата, Дебальцеве, Волноваха, Луганськ. Автошляхи довжиною 13 600 км, газопровід – “Союз”, нафтопроводи Самара – Слов'янськ, Грозний – Лисичанськ. Морський порт – Маріуполь. В Донецькій області історично сформувалися такі підрайони: Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Красноармійський, Приторецький, Приазовський; у Луганській – Південний, Північний. В регіоні існують екологічні проблеми: загазованість, нестача питної води.

Придніпровський економічний район – займає 59,1 тис. км² з населенням 5,929 млн чол., в який входять Дніпропетровська та Запорізька області. Придніпров'я посідає друге за величиною промислово-розвинуте виробниче угруповання.

Провідна галузь – машинобудування та металообробка (45 % ПВП і 28 % товарної продукції). У районі сконцентровано більше половини загальноукраїнського випуску продукції галузі.

Легка промисловість займає 7 %, харчова – 5 %, хімічна і нафтохімічна – 4 % у сукупній промисловості. Район виробляє 10 % валової продукції сільського господарства країни. Основна частина території розташована на Придніпровській низовині, де

переважають чорноземи (у Запорізькій – 75 %, у Дніпропетровській – 48 % від загальної площі). Район багатий на залізні руди (Криворізький басейн вздовж річки Інгулець), магнітні аномалії, родовища титану, цирконію, нікелю, кобальту (Верхньодніпровський комбінат).

Є великі запаси (8,6 млрд т) кам'яного вугілля (Західний Донбас), бурого вугілля (П'ятихатка, Кривий Ріг). Нафта та природний газ видобуваються у Царичанському та Новомосковському районах. Боксити знайдено в Широківському районі, глини і вапняки у Криворіжжі, руди заліза у Білозерському залізорудному районі, марганцю – у Великотокмацькому районі.

Населення в основному українці: 63 % у Запорізькій, до 73 % у Дніпропетровській областях. Густота населення – 120 чол./км², високий рівень урбанізації з м'ягкими трудовими поїздками у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді. Частка трудових ресурсів зайнятих у промисловості – 36,9 %.

Промисловий комплекс представляє гірничодобувну (залізнорудну, марганцеворудну, кам'яновугільну) промисловість. Залізнорудна зосереджена в Криворізькому залізнорудному басейні (шахти “Гігант”, комбінати Новокриворізький, Центральний, Північний). Марганцеворудна знаходиться в районі міст Нікополя і Марганця. Кам'яновугільна – у Дніпропетровській області, є 6 шахт. Енергетична база ґрунтується на Дніпрогесі, Придніпровській, Дніпродзержинській і Криворізькій ДРЕС. Природний газ видобувається з родовищ Східноукраїнської нафтогазоносної області (Шебелинське родовище (Харківська область) до Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Запоріжжя, Кривого Рогу).

Чорна металургія повного циклу розміщена на заводах ім. Г.І. Петровського та ім. Комінтерну (Дніпропетровськ), “Криворіжсталь”, “Запоріжсталь”, ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ). Трубопрокатні заводи є у Нікополі, Запоріжжі.

Промисловість кольорових металів представлена алюмінієвим заводом ім. Кірова у Запоріжжі.

Машинобудування для гірничої промисловості розвинуте у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, Запоріжжі; виробництво сільськогосподарських машин є у Дніпропетровську, Павлограді, Нікополі, Запоріжжі, Бердянську.

Найбільші машинобудівні центри Придніпров'я – Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь. Хімічна промисловість представлена Дніпропетровським шинним заводом, Криворізьким заводом сурикових фарб. Виробництво будівельних матеріалів зосереджене у Запоріжжі, Дніпропетровську.

Деревообробна промисловість (із деревини, яка поставляється плавом по Дніпру з північних районів України та Білорусі) розміщена у Запоріжжі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Верхньодніпровську, Кривому Розі. Харчова промисловість за вартістю виробленої продукції посідає третє місце після машинобудування і металургії і розташована у Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Дніпропетровську. Легка промисловість представлена швейною у Запоріжжі, Токмаці.

У сільському господарстві структура включає 20 % виробництва пшениці, 25 % – кукурудзи, 35 % – сояшнику, 14 % – овочів, 15 % – молока.

У структурі тваринництва за валовою продукцією перше місце займає велика рогата худоба, свинарство і вівчарство.

Транспортна система у Придніпров'ї представлена залізничним транспортом (Долинський, Нижньодніпровський, Апостолове, П'ятихатки, Синельникове, Запоріжжя, Помічна), річковим транспортом (пристані Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь), морським транспортом (Бердянськ, Волгодонський судноплавний

канал), автотранспортом (магістралі Москва – Сімферополь, Запоріжжя – Новомосковськ), авіатранспортом (Запоріжжя, Дніпропетровськ, Нікополь, Кривий Ріг).

В районі існують проблеми: підтоплення родючих земель Каховським водосховищем, гідротехнічна меліорація, забруднення навколишнього середовища, концентрація потужних металургійних виробництв, розташованих біля Дніпра.

Перспективи розвитку району полягають у закритті нерентабельних шахт, розвитку атомної енергетики, перепрофілюванні металургійних комбінатів на випуск електросталі, повному і раціональному використанні місцевих рекреаційних ресурсів.

Причорноморський економічний район загальною площею 113 тис. км², населенням 7 млн 800 тис. чол. включає: АР Крим, Миколаївську, Одеську, Херсонську області, які розташовані на рівнинній Причорноморській низовині та Кримських горах (5 % території). Район має значні родовища таких корисних копалин як: залізні руди Керченського півострова, будівельні матеріали (піски, мармур, каоліни – Крим, Одеська область), солі натрію, хлору, бромю (Сиваш), нафта й природний газ (Керченський і Тарханкутський півострови), лікувальні грязі (Куяльник, Саки, АР Крим).

Ґрунти різноманітні: чорноземні, опідзолені чорноземи, сприятливі для садівництва, виноградарства. Особливе значення має Чорне та Азовське моря, річки Дніпро, Дністер, Дунай (видобуток промислової риби).

Населення становить 68 чол./км², найбільша густина його в Криму. Крупними містами є: Одеса (1,1 млн чол.), Миколаїв (519 тис. чол.), Севастополь (375 тис. чол.), Херсон (371 тис. чол.), Сімферополь (358 тис. чол.), Керч (183 тис. чол.). Трудових ресурсів не вистачає в Криму та Херсонській області.

За вартістю валової продукції на першому місці стоїть харчова, потім машинобудівна і легка промисловості.

В електроенергетиці значну роль відіграють: Каховська ГЕС; ТЕЦ – Херсон, Одеса, Миколаїв, Керч, Сімферополь, Севастополь; Південноукраїнська АЕС.

На території району видобувають залізну руду – сталеплавильний завод в Одесі, ливарні цехи в Херсоні, Миколаєві.

Серед галузей машинобудування розвинене транспортне, морське суднобудування (Миколаїв, Керч, Севастополь).

Сільськогосподарське машинобудування представлене Херсонським комбайновим заводом, Одеським тракторних плугів, Сімферопольським запчастин. Верстатобудування розвинене в Одесі. Автомобілі випускаються (Славута, Таврія) у Запоріжжі.

Хімічна промисловість – Одеський суперфосфатний, Сімферопольський “Хімік”, Кримський двоокису титану, Красноармійський хімзавод. Промисловість будматеріалів – Миколаївський цементний завод, Балаклійський цементно-шиферний завод. Текстильна промисловість представлена Херсонським бавовняним комбінатом, трикотажними фабриками в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Взуття виготовляється в Одесі, Сімферополі. З харчової промисловості широко розвинена консервна, молочна, рибна, тютюнова промисловість.

Сільське господарство має зерно-тваринницький, садівничий та виноградарський напрямки: 81 % – рілля, 13 % – пасовища. Частка продукції сільського господарства в країні – 17 %. Район продукує пшеницю (1/3 збирання в Україні), кукурудзу, соняшник, тютюн, гірчицю, лікарські трави, томати, огірки, перець, дині, кавуни.

Виноградарство розвинуте в Криму та Одеській області. Один із важливих напрямків району – курортно-рекреаційний. В Криму зосереджено 36 % санаторіїв курортного фонду України, 30 % пансіонатів, 20 % туристичних закладів. В Одесі є 43 санаторії-курорти (Аркадія, Кароліно-Бугаз, Затока, Куяльник), у Миколаївській області –

17 пансіонатів, 4 санаторії, у Херсонській області – Гола Пристань, Скадовськ, курортна місцевість – Арабатська стрілка.

Лекція 8. Особливості розміщення продуктивних сил України (економічні райони центру півночі і заходу)

8.1. Розміщення продуктивних сил у Північно-Східному, Столичному та Центральнорайонському економічних районах

8.2. Продуктивні сили Карпатського, Подільського і Волинського економічних районів

8.1. Розміщення продуктивних сил у Північно-Східному, Столичному та Центральнорайонському економічних районах

Північно-Східний економічний район загальною площею 83,9 тис. км² з населенням 6 млн 225 тис. чол. включає Полтавську, Сумську та Харківську області і належить до найбільш індустріально розвинених районів України. В районі склався індустріально-аграрний господарський комплекс. На промисловість району припадає 75 % валового продукту, що складає 20 % машинобудування країни.

У районі переважають чорноземи, цінні й родючі ґрунти. На півночі виділяються мало- і середньогумусні чорноземи. Високоврожайні ґрунти дозволяють району займати важливе місце у виробництві товарної пшениці, кукурудзи, соняшника, розвинуте овочівництво і садівництво, м'ясо-молочне і м'ясне тваринництво. Північно-Східний економічний район багатий на корисні копалини: природний газ (Шебелинське, Христинівське, Мератівське, Єфремівське родовища), нафту (Радеченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригорівське родовища), залізні руди (Кременчуцький залізнорудний басейн у Полтавській області), фосфорити (Харківська і Сумська області), кам'яну сіль (Сумська область), каоліни, кварцові піски, гіпс, крейду, вапняки. Серед річок найбільше значення має Дніпро з Кременчуцьким водосховищем. Відомі джерела мінеральних вод є у Полтавській (Миргородське, Гоголівське), Харківській (Березівське) областях.

Населення району на 66 % проживає у містах. Основна частина трудових ресурсів району зайнята в галузях матеріального виробництва. Трудовими ресурсами район в основному забезпечений.

Промисловість району представлена машинобудуванням, металообробною, харчовою, хімічною та легкою промисловістю. У Полтавській області споруджено гірничозбагачувальний комбінат. Чорна металургія представлена Кременчуцьким та Полтавським

ливарно-механічними заводами. В районі є такі галузі машинобудування:

- енергетичне (Харків) – парові турбіни для атомних електростанцій, шахтові підйомні машини, крокові екскаватори, газорозрядні лампи;
- транспортне машинобудування (Кременчук) виготовляє великовантажні автомобілі, тепловози, тракторні запчастини, самохідні шасі, тракторні запчастини;
- верстатобудування, автомобільні лінії, верстати високої точності (Харків, Лубни);
- прилади, точні машини, інструменти і механізми, контрольно-вимірювальні прилади, калькулятори, радіоапаратура;
- підйомно-транспортне машинобудування (Харків);
- сільськогосподарські машини (Харків, Охтирка).

У Харкові значного розвитку набула авіаційна промисловість з виробництва пасажирських і транспортних літаків.

Підприємства розміщені у Сумах і Ромнах – хімічного машинобудування; у Полтаві – устаткування для хімічного машинобудування. Найбільше значення має цукрова промисловість, яка виробляє понад 20 % цукру країни. Хімічна промисловість виробляє мінеральні добрива, пластмаси.

Легка промисловість за вартістю продукції посідає третє місце в районі після машинобудування і харчової промисловості. Найбільшим центром легкої промисловості є Харків. У Полтаві розміщені трикотажна, швейна фабрики, шкіряно-взуттєвий комбінат, у Сумах – швейна суконна і шкіряно-взуттєва фабрики.

Енергетичне господарство району розвинулося на базі природних горючих газів, нафти, привізного з Донбасу вугілля, торфу і гідроенергії Дніпра.

Сільське господарство розміщене на 70 % всієї площі: соняшник – 14 %, зернові, цукровий буряк, тваринництво становлять 52 %. Транспортна система: залізничний транспорт (3 200 км) – Харків, Лозова, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава; автомобільний (24 тис. км), річковий порт (Дніпро) – Кременчук; трубопровідний: Уренгой – Помари – Ужгород, Шебелинка – Полтава – Київ; нафтопровід: Мічуринськ – Кременчук, Гнідинці – Кременчук. Курортний потенціал регіону – це 45 санаторіїв, 8 туристичних баз. Мінеральні води є у Миргороді, Великобагачанську, Хоролі, грязі – у Миргороді.

Перспективи формування ринкового середовища в районі полягають у впровадженні ресурсозберігаючих технологій, нормалізації процесу фондівідтворення, інвентаризації земельних ресурсів і передачі у приватне користування (фермерство), раціональному використанні рекреаційних ресурсів.

Столичний економічний район включає Житомирську, Київську та Чернігівську області, розташований на 90 тис. км² з населенням 7,4 млн чол., сформувався навколо столиці і включає 48 міст, 108 селищ та 4376 сільських населених пунктів. У національному господарстві зайнято майже 15 % трудових ресурсів, виробляється понад 13 % товарної промислової продукції, 15 % валової продукції сільського господарства, 17 % товарів народного споживання.

Природні ресурси району – це буре вугілля (Житомирщина-Коростишів), нафта (Чернігівщина – Прилуцьке, Леляківське), торф у поліській зоні (Замглай – Чернігівщина), титанові руди (Іршавське родовище), фосфорити (Житомирська і Чернігівська обл.), бурштин (Київське водосховище), вапняки, крейда (Чернігівщина). Лісами вкрито 26 % території. Судноплавні річки – Дніпро, Десна, Прип'ять, Сож, Сейм. Курортні зони краю – Конча-Заспа, Пуща-Водиця, мінеральні джерела з радоновими водами – Біла Церква, Миронівка, Житомир, Чернігів.

Густота населення втрое вища ніж в інших районах, у містах – 70 % населення району (Київ – 2,6 млн чол., Бердичів, Бровари, Ніжин по 100 тис., Чернігів, Житомир – 300 тис. чол., Біла Церква – 200 тис. чол.)

У різних галузях зайнято 15 % населення. Частка промисловості складає 60 % у сукупному господарстві. На машинобудування, легку і харчову промисловість припадає понад 90 % товарної продукції. Тут виробляються: хімічне устаткування (Бердичів, Бахмач, Київ, Коростень, Фастів), екскаватори (Київ), верстати (Бердичів, Київ, Житомир), шляхові машини (Коростень), радіо-, електроприлади (Васильків, Київ, Житомир), сільськогосподарські машини (Біла Церква, Ніжин, Прилуки), автозапчастини (Житомир, Чернігів), літаки, річкові судна, мотоцикли (Київ). Лісопромисловий комплекс і меблеві фабрики розташовані у Броварах, Білій Церкві, Житомирі, Києві, Ніжині, Прилуках, Фастові, паперова промисловість – у Житомирі, Малині, будматеріали (вапно, асфальт, цегла) – у Білій Церкві, Борисполі, Бердичеві, Малині, Ніжині, Житомирі, Прилуках, Чернігові), виробництво нафти – на сході, торф – Поліссі.

Швейна промисловість розвинута у Києві, Житомирі, Бердичеві, Ніжині, Новоград-Волинському, Переяслав-Хмельницькому, Прилуках; харчова промисловість – найгустіша

в Україні. Сільське господарство розвивається в умовах поділених зон: лісостеповій, поліській та приміській.

Перша спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, свинарстві, картоплярстві, зерновім господарстві; у лісостеповій зоні розвинуте буряківництво, зернове господарство, у приміській зоні – молочно-м'ясне скотарство, свинарство, ягідництво. Дуже розвинена транспортна система.

Перспективи району – покращання економічної ситуації, посилення соціальної орієнтації, прискорення авіабудування, приладобудування, вирішення еколого-економічних та соціальних проблем, міжнародне співробітництво.

Центральноукраїнський економічний район займає площу 45,5 тис. км² з населенням 2,7 млн чол., включає Черкаську та Кіровоградську області. Природні ресурси: водні (Дніпро, Південний Буг, Рось, Інгулець, Інгул, Ятрань), радонові лікувальні води (Умань, Знам'янка), буре вугілля (Олександрія, Кіровоградська обл., м. Ватутіно Черкаської обл.), залізисті кварцити (Кривий Ріг, Кременчук), вогнетривкі глини, графіти, каоліни, алмазонасність (Кіровоградщина), ліси незначні, уранові (світового значення) запаси руд, значні запаси (державного значення) золота, хромітів, нікелевих руд.

Трудові ресурси – населення розміщене у 28 містах, 41 с.м.т.; українці становлять 90,5 %. Найбільші міста – Кіровоград, Черкаси, Олександрія, Сміла, Умань, Канів.

Промисловість, на яку припадає 53 % господарства, спеціалізується на видобутку бурого вугілля (Олександрія, Ватутіно), енергетиці (Кременчуцька, Канівська ГЕС та 6 малих ГЕС, ТЕЦ: Кіровоградська, Черкаська, Ватутінська, Уманська), чорної металургії – збагачувальний комбінат у Долинському, ливарний завод у Кіровограді, кольорової металургії у Світловодську, Побузьку. Тут досить розвинені: машинобудівний комплекс “Червона зірка” (тракторні сівалки), Кіровоград – “Гідросила” (гідропередачі), Черкаський машзавод, Смілянський завод харчового устаткування; верстатобудування (Умань, Олександрія), вагоноремонтні заводи (Черкаси, Умань); виробництво будматеріалів (видобуток лабрадориту – Капустинське, Власівське кар'єроуправління), щебню – Знам'янка, Ватутіно, цегли – Чигирин, Городище, Корсунь-Шевченківський, Канів; хімічна промисловість у Черкасах, Світловодську, Кіровограді; деревообробна – Черкаський меблевий комбінат, Шполянська меблева фабрика; паперова – Олександрія, харчова промисловість – цукроварна Черкащина – 24 заводи, Кіровоградщина – 11 цукрових заводів; м'ясопереробна – Черкаси, Умань, Балаклія, Золотоноша, Звенигородка, Олександрія.

АПК представлений цукровою промисловістю (637 тис. т цукру піску), виробництво сільськогосподарської продукції у 2,5 рази перевищує на 1 жителя відповідні показники Донбасу: зернові культури – 50 %, технічні – 17 % (соняшник, цукровий буряк), картопля – 4,5 %, кормові – 29 %. Тваринництво займає тут 54 % сільського господарства, розвинуте скотарство молочно-м'ясного напрямку, свинарство.

Транспортна система має: 1 700 км залізниць (вузли: Цвіткове, Знам'янка, Золотоноша, Христинівка, Помічна, Гайворон), автошляхи довжиною понад 12 тис. км.

Основна проблема району – недостатній рівень розвитку промисловості; підвищений рівень забруднення радіонуклідами районів Канева, Лисянки, Звенигородки; забруднення атмосфери міст Черкас і Кіровограда.

8.2. Продуктивні сили Карпатського, Подільського і Волинського економічних районів

Карпатський економічний район займає площу 56,6 тис. км² з населенням 6,4 млн чол., у склад якого входять області: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька; включає Карпати, Прикарпаття та Закарпаття.

Природні ресурси: мінерало-сировинні – нафта, природний газ, озокерит, калійні солі (Бориславсько-Стебницька зона), нафта, попутний газ, магнієві солі (Калусько-

Долинська зона), нафта, озокерит, кухонна сіль, сланці (Надвірнянська зона), сірка, цементний вапняк, цегляна глина (Миколаєво-Роздольська зона), вапняки, фосфати (Яворівсько-Скитська зона), мінеральні фарби (Іршавське родовище), золото (Мужієвське), кам'яне вугілля (Львівсько-Волинський район), лісові ресурси (Карпати), водні ресурси (Дністер, Тиса, Прут), енергетичні ресурси Тербле-Ріцька ГЕС у Карпатах, Дністровська на Дністрі; підземні води прісні – Мукачеве, мінеральні – Трускавець, Східниця, Свалява, Кваси, Моршин, Міжгір'я; лікувальні грязі (с. Черче – Івано-Франківська обл.).

Густота населення Львівської області – 126, Чернівецької – 115, Івано-Франківської – 103, Закарпатської – 98 чол. на км².

Найбільший економічний і культурний центр Львів – 809 тис. чол., Чернівці – 263 тис. чол., Івано-Франківськ – 235 тис.чол., Ужгород – 126 тис. чол. Українці складають 90 %; багатий район на трудові ресурси.

Промисловість представлена: машинобудуванням, харчовою, лісовою і деревообробною галузями. Традиційними є нафтова і газова промисловість (Прикарпаття – Дрогобич, Надвірна, Львів, Дашава, Угерське, Більче); електроенергетика – Бурштинська (2,4 млн кВт), Добротвірська (660 тис. кВт), Дністровська ГЕС (280 тис. кВт). Машинобудівний комплекс району включає приладобудування, транспортне машинобудування, виробництво автобусів, вантажних конвейерів у Львові. Машинобудівні центри: Львів, Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Дрогобич, Коломия, Мукачеве.

Видобуток калійних і кухонних солей зосереджений у Калуші, Стебнику, Солотвині; сірчаної кислоти та добрив у Новому Роздолі. Штучні волокна виготовляють у Сокалі, поліетилен – у Калуші, целюлозно-паперова промисловість – у Жидачеві, Чернівцях, Ужгороді; меблі, фанера, паперовий пластик – у Львові.

В агропромисловому комплексі зосереджений рослинницький напрямок – цукробуряковий, виноградно-виноробний, спиртогорілчаний, плодоовочевопереробний та ін; тваринницький напрямок – м'ясопереробний, молокопереробний. Валовий збір зерна найбільший у Львівській області, потім у Чернівецькій і Закарпатській. Цукровий буряк переробляється у Ходорові, Рахові, Золочеві, Городенці; льон – у Прикарпатті (Старий Самбір). М'ясокомбінати є у Стрию, Бориславі, виноградна і коньячна промисловість – в Ужгороді, Іршаві, Берегові, текстильна та швейна промисловість – у Львові, Чернівцях, Червонограді; хутрова – у Тисмениці; шкіряна та взуттєва – у Львові, Стрию, Івано-Франківську.

До рекреаційного комплексу Карпатського району належать санаторно-курортне господарство – здравниці у Трускавці, Моршині, Немирові. Туристичні зони включають Яремчу, Ужгород, Галич, Чернівці. Залізнична мережа району густіша ніж в Україні в цілому (Львів, Красне). Потребують уваги питання охорони унікальних лісових ресурсів Карпат, здійснення протирозійних заходів.

Подільський економічний район займає площу майже 61 тис. км², населення – 4,5 млн чол.; до складу входять Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області; включає 46 міст, 73 с.м.т. та 179 сіл.

Природні ресурси, перш за все земельні 6096 тис. га – чорноземи – сільськогосподарське освоєння досить високе. Орні землі становлять 84,4 %. Це найвищий показник по Україні. Водні ресурси – річки Південний Буг, Дністер, Сірет, Збруч, Смотрич, Случ, Ушиця, Соб, Гуйва, Рось, Горинь та 5 500 ставків. Лісові ресурси становлять 800 тис. га або 11,5 % території. В районі виробляються будматеріали: цемент, цегла, черепиця, керамзит, скло, будкераміка, граніти ігнейш біля річок Случ (м. Старокостянтинів), Південного Бугу (біля Меджибожа) і Хомори (біля Полонного), червоний граніт у Шепетівському та Кам'янець-Подільському районах. Запаси мергелів для цементної промисловості є у Бережанському, Гусятинському, Збаражському районах Тернопільщини, пісковики – у Тернопільській, Вінницькій областях, родовища гіпсу – у

Борщівському, Кам'янець-Подільському і Ново-Ушицькому районах; вогнетривкі глини, каоліни у Майдан-Вільському, Турбівському (Вінницька обл.) родовищах. У Вінницькій області є 0,8 млрд т прогнозованих запасів залізних руд. У Придністров'ї залягають поклади фосфоритів, які ще не добуваються. Мінеральні лікувальні води відомі у Гусятинському (Тернопільська обл.), Сатанівському, Полонському (Хмельницька обл.), Хмільникському, Козятинському, Лисновецькому, Немирівському (Вінницька обл.) районах. Целіканіт із запасами 170 млн т – єдина в Європі сировина, яка використовується для виробництва кахельних плит, перліту, кольорового бетону. Поклади сірки відомі у Славутському районі Хмельницької області.

Густота населення – 75 чол./км². Це найменш заселений район України. Трудові ресурси становлять понад половину загальної чисельності населення. Рівень зайнятості близько – 87 %. Основна частина населення (53,3 %) проживає у сільській місцевості. Промисловість (52 %) в основному базується на харчовій промисловості, яка створена на основі розвитку сільського господарства: 64 цукрові заводи у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Сатанові, Копичинцях, Заліщиках. М'ясна промисловість представлена Вінницьким, Тростянецьким, Гайсинським (Вінницька обл.), Хмельницьким, Кам'янець-Подільським, Шепетівським (Хмельницька обл.), Тернопільським, Чортківським (Тернопільська обл.) м'ясокомбінатами. Молочна промисловість зосереджена у кожному адмінрайоні; борошномельна – у Вінниці, Гайсині, Волочиську, Кам'янці-Подільському, Полонному, Хмельницькому, Тернополі, Чорткові, Бережанах, пивоварна – у Вінниці, Хмельницькому, Славуті, Тернополі.

Машинобудування району представляють: Вінницький та Хмельницький заводи тракторних агрегатів, Калинівський завод цукрового устаткування, Тернопільський завод бурякозбиральних комбайнів, Хмельницький завод ковальсько-пресового устаткування, завод з виготовлення електроапаратури у Тернополі, завод трансформаторних підстанцій у Хмельницькому, трактородеталей у Шепетівці, харчового устаткування у Красилові, автобусний завод у Старокостянтинові.

Легка промисловість включає текстильну (Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Кременець, Заліщики), швейну (Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський), шкіряно-галантерейну (Тернопіль, Вінниця, Хмельницький), хутрову (Жмеринка), трикотажну (Вінниця, Хмельницький, Тернопіль, Кам'янець-Подільський) галузі.

Деревообробна промисловість є у Вінниці, Тернополі, Хмельницькому, Хмільнику, Барі, Шепетівці, Ізяславі, Летичеві, Дунаївцях, Славуті, Бережанах, Кременці; будфарфор – у Полонному, склоробний завод у Славуті. Енергетична база створена за рахунок Хмельницької АЕС та Ладижинської ДРЕС.

Сільське господарство району спеціалізується на зернових культурах, соняшнику, картоплі, тютюні, гречці, просі. У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство, свинарство. Транспортна система: залізниці – 2 500 км, судноплавство Дністром і Південним Бугом.

Перспективи розвитку району полягають у наступному: потрібна програма комплексного соціально-економічного розвитку; спеціалізація південного району на вирощуванні ягід, овочів; удосконалення переробної галузі; усунення ерозійних процесів; конверсія оборонних підприємств; створення інформаційної характеристики трудових ресурсів.

Волинський економічний район загальною площею 40 тис. км², населенням 2,3 млн чол. включає Волинську і Рівненську області, розміщений у крайній північно-західній частині України.

Природні ресурси: крейда, кам'яне вугілля, нафта, торф, вапняки, глина, відкриті невеликі запаси природного газу біля селища Локачі (Волинська обл.) та значні запаси уранової руди (біля м. Рівне), базальт (Берестовка, Іванова Долина), граніт у Вирах,

Осницьку, Клесові. Волинське Полісся вкрите лісами, заболочена місцевість є його особливістю. Водні ресурси: Прип'ять, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Случ.

В крайній західній частині виділяються озера, особливо Шацькі: Світязь, Пулемецьке, на Рівненщині – Біле, Хоромис.

Населення – 94 % – українці, значна частка молоді. Частка робітників і службовців становить 69,3 %, що значно менше ніж по Україні. Основна маса зайнята у харчовій, легкій, машинобудівній промисловості, сільському господарстві і транспорті.

Паливно-енергетичний комплекс ґрунтується на кам'яному вугіллі (Нововолинське родовище), торфі (Журавичі, Маневичі – Волинська обл.), Рівненській АЕС. Природний газ подається газопроводом Івацевичі – Долина. У машинобудуванні виділяється виробництво електрохімічних виробів (Луцький електроапаратури, Рівненський приладобудування), автомобілі “Волинець”, “ВАЗ” та “ГАЗ”. У Рівному діє завод тракторних запчастин. Хімічна промисловість представлена об'єднанням “Азот”, побутовою хімією у Рівному, Луцьку. Лісову та деревообробну промисловість представляють Волинський лісопромисловий комплекс (Луцьк, Ковель) та меблеві фабрики у Рівному, Костополі, Дубно, Острозі, Радивиліві, Сарнах. Цегельні заводи є у Луцьку, Рівному, Здолбунові, Сарнах, Нововолинську; обробка базальту і граніту зосереджена у Костопільському, Сарненському, Рокитнівському районах Рівненської області.

Легка промисловість включає текстильну (Луцьк, Рівне), швейну, шкіряно-взуттєву (Нововолинськ, Ковель). Харчова промисловість виробляє 57 % всієї продукції. Найбільші підприємства цукрової промисловості – це Іваничівський, Гнідавський, Горохівський заводи Волинської області та Дубнівський, Корецький, Мізоцький, Острозький заводи Рівненської області.

Овочеві консерви виготовляють у Луцькому, Голобському, Рожищенському заводах Волині та Демидівському, Радивилівському, Рівненському, Острозькому заводах. Найбільші м'ясопереробні підприємства зосереджені у Луцьку, Нововолинську і Ковелі на Волині та Рівному і Дубному на Рівненщині. Молочні підприємства є у Луцьку, Рівному, Дубно, Сарнах, Гощі та ін.

Під сільськогосподарськими угіддями знаходиться 68,7 % загальної площі економічного району, який виділяється значним збиранням картоплі в Україні, цукрових буряків – 6 %, зерна – 4 %. Тут переважає молочно-м'ясне скотарство, свинарство, особливо у поліській частині району.

М'ясо-молочне скотарство, буряківництво також зосереджене у лісостепу, овочевоягідне господарство – у смузі між Луцьком та Рівним.

Транспорт переважає залізничний з декількома напрямками у таких вузлах як: Ковель, Здолбунів, Сарни, Рівне. Судноплавство здійснюється по річках Стир і Горинь.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА РОЗВИТОК ТА РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Лекція 9. Зовнішньоекономічні зв'язки України та співробітництво з країнами СНД

- 9.1. Форми зовнішньоекономічної діяльності України та її економічна інтеграція в систему міжнародного поділу праці*
- 9.2. Економічні зв'язки України з країнами світу*
- 9.3. Зовнішньоекономічні зв'язки та співробітництво України з країнами СНД*

9.1. Форми зовнішньоекономічної діяльності України та її економічна інтеграція в систему міжнародного поділу праці

До основних форм зовнішньоекономічної діяльності відносяться: торгівля, кредитування, науково-технічна співпраця, створення спільних підприємств, реалізація проектів на компенсаційній основі, культурна співпраця, туризм. Показниками міжнародної торгівлі є експорт (вивезення) та імпорт (ввезення) товарів, які представляються кількістю актів купівлі та продажу товарів. Важливим показником є зовнішньоторговельне сальдо – співвідношення суми експорту та імпорту (в Україні у 1997 р. цей показник був від'ємним). У світовому торговому обігу лідирують США, Японія. Біля 60 % світового експорту припадає на розвинуті країни. Країни Європейської співдружності збільшили імпорт енергоносіїв, зменшили ввезення сировини та продовольчих товарів. Структура світового товарообігу: Західна Європа – 40 %, Північна Америка – 20 %, Азія – 20 %, Африка – 3,5 %, Середній Схід – 5 %, Латинська Америка – 5 %, інші – 6,5 %. Найбільші зміни у світовій торгівлі пов'язані зі скороченням питомої ваги сировинних товарів та зростанням частки готової продукції. У 1995 році створена Всесвітня торговельна організація (ВТО), яка включає 125 країн з метою підписання багатосторонніх угод за загальними правилами торгівлі.

Кредитування, як форма зовнішньоекономічної діяльності полягає у наданні кредиту, позики у грошових одиницях. Інвестиції – капіталовкладення. Найбільшими інвесторами у світі є Японія, США, країни Західної Європи. Уряд України забезпечив умови, які гарантували збільшення у 2001 році загального обсягу інвестицій до 25,9 млрд грн, у тому числі як мінімум 900 млн дол. прямих іноземних інвестицій. Посиленої уваги вимагають проблеми ринку капіталів, його функціональної інфраструктури, запровадження ефективної системи страхування інвестицій, розвитку спільного інвестування, лізингу вітчизняних машин та обладнання для АПК, авіації та морського транспорту. За платоспроможністю країни світу поділяються таким чином – Швейцарія, Японія, Німеччина, США, Нідерланди, Великобританія, Франція, Люксембург, Австрія, Сінгапур і так далі (Росія займає – 90-е місце, Україна – 111-е).

Науково-технічна співпраця може бути представлена у таких формах: експорт новітньої продукції; кооперація країн у створенні нової техніки; спорудження за кордоном заводів “під ключ”; модернізація за участю закордонних партнерів; оренда нового обладнання – лізинг; технічне навчання персоналу; обмін передовим технічним досвідом; конференції, симпозіуми, публікації; технічна допомога при освоєнні нових виробництв; співпраця у навчанні та підвищенні кваліфікації.

Діє спільна українсько-російсько-казахська програма запуску космічних кораблів, утворено спільне українсько-російське підприємство “Космотрон” для комерційних запусків супутників, створено співдружність у галузі “морського старту” для виведення супутників за допомогою українських ракетноносіїв “Зеніт”.

Спільне підприємництво (СП) – це функціонування підприємств зі змішаним капіталом. В Україні їх нараховується понад тисячу. Сфера діяльності спільних підприємств в Україні – будівництво, туризм, торгівля, посередницькі послуги. Так, фірма “Фіат” утворила у Кременчуці СП “Ivesco – КраЗ”, у Луцьку спільно з росіянами створено лінії по виробництву ВАЗ-2106 та ГАЗ, японська компанія Nisso Iva і Co інвестувала 70 млн дол. в реконструкцію нафтопереробного заводу у Дрогобичі.

В експорті та імпорті послуг провідна роль (80 %) належить розвиненим країнам США, Канаді, Великобританії, Франції, Німеччині, Японії. Широко розвиваються інженерно-консультаційні послуги – “інжиніринг”.

Туризм є рекреаційний, науковий та діловий. Прибутки в Західній Європі у 1996 році становили 150 млрд дол. В Україні у 2001 році туристами були 12 млн чол., до нас приїхало 3,2 млн іноземних туристів. Прибутки склали 380 млн дол. і 1,2 млрд грн.

9.2. Економічні зв'язки України з країнами світу

В Україні уже створено правову основу для практичного здійснення зовнішньоекономічної політики. Міжнародні зв'язки України здійснюються як у зовнішній торгівлі, так і в економічному, науково-технічному і культурному співтоваристві, міжнародному туризмі.

У нинішніх умовах обсяг експорту України не відповідає можливостям товаровиробників і не забезпечує потреб країни у валютних надходженнях, зниженню рівня інфляції.

Майже 72,4 % експорту в Україні становлять сировина, матеріали. Зовнішня економічна діяльність України потребує докорінної перебудови. У товарній структурі вивозу переважають вироби чорної металургії, залізна руда, кокс. Популярною стала форма бартерної основи, у формі клірингу – заліку взаємних вимог і зобов'язань (безготівкові розрахунки). Основним напрямом зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення торговельно-економічного співробітництва з країнами Східної Європи та країнами, що мають українську діаспору.

За сучасних умов Україна налагоджує прями зовнішньоекономічні відносини з багатьма країнами світу. Так, на кінець 1999 року її визнали понад 170 країн світу, 130 з них встановили з Україною дипломатичні відносини. За даними Мінстату в 1995 році Україна мала з країнами далекого зарубіжжя позитивне сальдо розміром 1,3 млрд дол. США. Основна частина експорту України припадає на Європу (49 %), Азію (39 %), Америку (8,3 %), Африку (4 %).

У структурі експорту України найбільшу частку складає сировина, матеріали, товари народного споживання – 78,7 %, машини і устаткування – 10,3 %, інші товари – 2,1 %. Україна отримує з різних країн світу промислове устаткування, медичне обладнання, різні прилади, хімічні товари, каву, цитрусові. Найтісніші економічні зв'язки існують з Угорщиною, Польщею, мають місце поставки донецького вугілля в Італію, Францію, Єгипет. До Великобританії з України надходить прокат чорних металів, до Німеччини експортуються феросплави, чорні метали, віконне скло, олія.

З Німеччини імпортуються різні машини, промислове устаткування, прокат чорних металів. Українські машинобудівельники виготовили для США унікальний трансформатор на 500 тис. кіловат, для Фінляндії – комплекс устаткування для атомної електростанції. Традиційними товарами експорту країн, що розвиваються, є: бавовна, арахіс, рис, оливкова олія, каучук, цитрусові, кава. Залізна руда вивозиться до Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії.

У 2000 р. експорт товарів та послуг збільшився на 18,8 % і склав 18,1 млрд дол., а імпорт відповідно – на 18,2 % і 15,3 млрд дол. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі зросло з 2,3 млрд дол. у 1999 р. до 2,8 млрд у 2000 р. Ця позитивна динаміка стала потужним фактором загального зростання української економіки.

Позитивною є динаміка торговельних відносин з іншими країнами-членами СНД, насамперед, Азербайджаном, Казахстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном. Істотно збільшився експорт товарів у країни Євросоюзу, передусім Іспанію (37,9 %), Італію (39,1 %), Нідерланди (в 1,7 рази), Німеччину (32,4 %), Фінляндію (в 32,4 %), Францію (31,4 %), Швецію (в 1,7 рази), Латвію (в 3,4 рази), Польщу (38,7 %), Чехію (33,5 %), а також у держави-кандидати на членство в цій організації: Болгарію (29,9 %), Румунію (в 2,2 рази). В 1,7 рази зріс експорт у США та Канаду.

Прискореними темпами зростали експортні поставки продукції тваринництва (33,6 %) та харчової промисловості (30,9 %).

Поліпшилася товарна структура експорту за рахунок зростання поставок продукції фармацевтичної промисловості (37 %), пластмас та виробів з них (1,6 рази), машин та устаткування (47,5 %), електричних машин (49,5 %), засобів наземного транспорту (48,5 %).

За 2000 р. з країн СНД та Балтії було ввезено 59,2 % від загального обсягу імпорту в Україну, з інших країн – 40,8 % (у 1999 р. – відповідно 58,6 % і 41,4 %). Найбільше імпорту надходить з Російської Федерації – 41,7 % від загального обсягу імпорту, Німеччини – 8,1 %, Туркменістану – 6,8 %, Білорусі – 4,3 %, Казахстану – 3 %, США – 2,6 %, Італії – 2,5 %, Польщі – 2,2 %.

43 % від вартості імпорту припадає на мінеральне паливо, нафту та продукти її переробки (у т.ч. 23,8 % – природний газ). В Україну надійшло 6,6 млн т кам'яного вугілля, 5,8 млн т нафти сирової (у т.ч. з Російської Федерації – 3,9 млн т, Казахстану – 1,9 млн т), 59,2 млрд м³ природного газу (у т.ч. з Російської Федерації – 39,3 млрд м³, Туркменістану – 17,8 млрд м³, Узбекистану – 2,1 млрд м³).

Поставки машин, устаткування та механізмів склали 13,9 %. Це на 25,9 % більше ніж у 1999 р.

Україна з Кременчуцького заводу поставляє вантажні автомобілі до Індії, Пакистану, Сирії. У 2001 р. на території України діяло понад 2,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120 СП, Німеччини – 40, Австрії – 22. Україна має приділяти велику увагу міжнародному туризму (приймає лише 250 тис. іноземних туристів). Резервом для надходження валюти до України є плата за транзитні залізничні, автомобільні, повітряні перевезення, транспортування нафти і газу (щороку 6 млрд дол.)

Повномасштабна інтеграція України в європейський економічний та соціальний простір можлива лише за умов виведення національної економіки на траєкторію стійкого зростання через кардинальні структурні зміни та поглиблення курсу ринкових реформ, а також проведення активної і послідовної соціальної політики.

Реалізація цих завдань ускладнюється значним розривом у рівнях економічного та соціального розвитку України та держав-членів ЄС і навіть кандидатів на членство в ЄС з “першої хвилі розширення”, а також істотними структурними невідповідностями і деформаціями української економіки. У цьому контексті привертає увагу таке:

- за даними статистичної бази Світового банку, рівень валового внутрішнього продукту на душу населення в Україні складає (при обрахуванні ВВП за паритетом купівельної спроможності валют) лише 15,4 % від середнього рівня ЄС, а порівняно з країнами-претендентами “першої хвилі” – 34,8 %;

- за індексом людського розвитку, який складається в рамках Програми розвитку ООН, Україна посідає 78 місце у світі з показником 0,744, тоді як країна з найнижчим

його рівнем в ЄС – Португалія (з показником 0,864) – 28-е, а 12 з 15 країн входять до першої двадцятки, маючи показники індексу в діапазоні 0,903-0,928;

- занадто велика залежність української економіки від експорту (його частка у ВВП за даними Держкомстату в 1999 р. складала 52 %); показник експорту на душу населення складає лише 4,9 % від середнього рівня в ЄС і 18,1 % порівняно з країнами-претендентами “першої хвилі”;

- за майже 9-відсоткової частки прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у валовому утворенні постійного капіталу в Україні (що виглядає цілком пристойним показником на фоні відповідного індикатора по ЄС – 15,3 %) рівень продуктивності праці на душу населення в Україні не перевищує 2,3 % від середнього показника в ЄС та 8 % – країн-претендентів “першої хвилі”.

Україна має на сьогодні досить неоднозначні, суперечливі результати практично в усіх основних складових входження в єдиний економічний простір Євросоюзу – вільному русі товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

9.3. Зовнішньоекономічні зв'язки та співробітництво України з країнами СНД

Найважливішою формою економічного співробітництва з країнами близького зарубіжжя нині є взаємний обмін різними видами сировини, готової продукції та наукове співробітництво. Передбачено захист економічних інтересів України через встановлення митного кордону з країнами СНД. Підписано угоди з Росією, Білоруссю про зовнішньоекономічну діяльність. Україна вивозить до країн СНД кам'яне вугілля, чавун, сталь, прокат чорних металів, сірку, цемент, сіль, промислове устаткування, автобуси, тепловози, екскаватори, автомобілі, трактори, комбайни, цукор, масло, м'ясо, фрукти.

Найбільше наших поставок отримує Росія. Основним споживачем є Центральний район Росії, на який припадає майже 3/4 вивозу продукції з України. Значними споживачами залізної і марганцевої руди, чорних металів з України є Поволжжя, Північний Кавказ. Певна кількість чорних металів (прокату) вивозиться з України до Санкт-Петербурга, Білорусі, Молдови; цукор – в усі країни СНД (за винятком Молдови); м'ясо, масло, м'ясні та ряд консервних продуктів – здебільшого в Росію.

В Україну з інших країн СНД найбільше ввозить Росія. Це нафта, ліс, папір, деякі марки чорних і кольорових металів, машини, устаткування та інша продукція. Білорусь постачає трактори, вантажні автомобілі, електронно-обчислювальні машини, міндобрива, ліс, папір; Казахстан – кольорові метали, шкірсировину, концентрати кольорових металів; Молдова – продукцію приладобудування, виробничу і консервну промисловість, килими, виноград; країни Східної Азії – газ, бавовну, концентрати кольорових металів, тканини, каракуль; країни Закавказзя – нафту, автомашини, алюмінієвий прокат, чай, фрукти, вино, тютюн; держави Балтії – електротовари, трамваї, пральні машини, холодильники, радіоприймачі, мікроавтобуси, рибу, рибопродукти, трикотажні і галантерейні вироби.

Пріоритетними завданнями Кабінету Міністрів у 2001 році стало: остаточне вирішення питань, що стосуються вступу України до СОТ, реалізація положень Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС, поглиблення економічних відносин з Російською Федерацією та США. Обсяг українського експорту збільшився у 2001 році на 4-5 %. Особлива увага приділялась: стимулюванню експорту товарів з високим рівнем доданої вартості та наукоємкості, а також послуг, гармонізації інтересів імпортерів та експортерів, забезпеченню збалансованості платіжного балансу України.

Як показав аналіз, на основі стабілізації темпів зростання Російської економіки та інших країн СНД – основних торгових партнерів, – Україна поступово буде стверджуватися в світовому економічному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агропромислове виробництво України (1990-1997). – К.: ІАЕ УААН, 1997. – 256 с.
2. Алаев Е.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Алымов А.Н. Производительные силы: проблемы развития и размещения. – М., 1981. – 185 с.
4. Алымов А.Н., Гребенкин Г.Г. Развитие топливных отраслей промышленности. – К., 1988. – 168 с.
5. Анализ и прогнозирование развития экономики региона / Н.Д. Прокопенко, Ф.Е. Поклонский; отв. ред. Н.Г. Чумаченко. – К.: Наукова думка, 1991.
6. Базилевич В.Д., Баластрик Л.О. Макросистема. Опорный конспект лекций. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 224 с.
7. Бакланов П.Я. Динамические пространственные системы промышленности (теоретический анализ). – М., 1978.
8. Барышников А.С. Проблемы формирования и развития межотраслевых комплексов и объединений. – Л., 1988.
9. Борщевский П.П., Чернюк А.Г., Шмаглій О.Б. Підвищення ефективності розвитку і розміщення харчової промисловості. – К.: Наукова думка, 1994. – 160 с.
10. Букін В.І. Транспорт республіки в умовах перебудови. – К., 1989.
11. Васильєв Ю.С., Хрисанов И.И. Экология использования возобновляющихся энергоисточников. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991.
12. Васильченко В.С., Крыжановский Б.Н. и др. Экономическая ситуация и занятость населения в Украине. – К., 1992.
13. Вебер А. Теория размещения промышленности / Пер. с нем. – М.; Л., 1926.
14. Гаврилюк О.В., Румянцев А.П. Економічна інтеграція в сучасному світі. – К.: Наукова думка, 1991.
15. Гамильтон Я. Модели размещения промышленности. – М., 1978.
16. Геєць В. Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. – 1995. – №4. – С. 17-18.
17. Генсірук С.А. Ліси України. – К., 1992.
18. Географічна енциклопедія України. – К.: Українська енциклопедія. – 1989, 1990. – Т.1; 1993. – Т.3.
19. Гидаспов Б., Кузьмин И., Ласкин Б. и др. Научно-технический прогресс, безопасность и устойчивое развитие цивилизации // Журнал Всесоюзного химического общества. – 1990. – Вып. 35. – №1. – С. 9-14.
20. Главацкая Н., Лазуренко С., Жукова И. Безопасность человека и общества: новые ориентиры социально-экономического развития // Вопросы экономики. – 1992. – №1. – С. 41-52.
21. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
22. Горленко И.А., Руденок Л.Г., Малюк. С.Н. Проблемы комплексного развития территории. – К., 1994.
23. Гречановская А.Г. Экономико-экологическое регулирование предпринимательской деятельности. – Одесса, 1997. – 183 с.
24. Декларація про Чорноморське економічне співробітництво, прийнята на найвищому рівні // Політика і час. – 1993. – №1. – С. 85-87.
25. Дергачев В.А. Свободные экономические зоны в современном мире. – 2-е изд., переработ. и доп. – Одесса: Судостроение, 1996.

26. Дергачев В.А. Черноморский район экономического сотрудничества. – Одесса: Институт проблем, рынка и эколого-экономических исследований, 1992. – 80 с.
27. Дорогунцов С., Федорищева А. Методологічні засади розміщення та розвитку потенційно небезпечних виробництв // Економіка України. – 1996. – №6. – С. 4-11.
28. Дорогунцов С., Федорищева А. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов // Экономика Украины. – 1996. – №7. – С. 4-12.
29. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 189 с.
30. Економічна активність населення України у 1998 році: стат. збірник / Державний комітет статистики України; відп. за вип. Н.В. Григорович. – К., 1999. – 460 с.
31. Економічна географія України / За ред. М. Д. Пістуна. – К.: Вища школа, 1993. – 320 с.
32. Економічна та соціальна географія світу / За ред. Б.П. Яценка, - К.: Артек, 1997. – 246 с.
33. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміда, 1996. – 366 с.
34. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. – М., 1991.
35. Заставний Ф.Д. Соціально-економічна географія України. – Львів: Світ, 1994. – 606 с.
36. Заяц Т.А. Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. – К., 1997. – 293 с.
37. Звіт про світовий розвиток / Наук. ред. В.А. Колибанов. – К.: Абрис, 1994. – 270 с.
38. Изард У. Методы регионального анализа. – М., 1966.
39. Івахун Р., Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал України і шляхи підвищення його використання // Економіка України. – 1995. – №11. – С. 39-45.
40. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: Вид-во СУФІСМБ, 1999. – 185 с.
41. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: Вид-во СУФІСМБ, 2000. – 216 с.
42. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил: теорія, методи, практика. – К.: Вид-во СУФІСМБ, 2001. – 216 с.
43. Ішук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування. – К.: УФІМБ, 1996. – 242 с.
44. Кабак А.Ф. Економіко-математичні методи і моделі. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
45. Кравецький І.Й. Особливості формування агропродовольчого ринку в Україні // Український географічний журнал. – 1997. – №4. – С. 14-17.
46. Калитенко А.П., Лопатін В.А. З досвіду економічного районування. – К., 1997.
47. Кархов А., Максименко Б. Экономические принципы концепции приемлемого риска // Вопросы экономики. – 1992. – №1. – С. 63-37.
48. Качан Є. П., Царик Т. Є. Міжгалузеві комплекси України: проблеми розвитку і розміщення: Наук.-навч. видання. – Тернопіль: Екон. думка, 1999. – 216 с.
49. Кемпбел Р. Макконелл, Стенли Л. Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: Республика, 1992. – Т.1, 2.
50. Ким М.Н. Трудовой потенциал и занятость: Учеб. пособие. – Харків, 1993. – 180 с.
51. Кини Р. Размещение энергетических объектов: набор решений. – М., 1983. – 237с.
52. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. – М., 1984. – 198 с.

53. Кистанов В.В., Копылов П.В. и др. Размещение производительных сил: Учебник. – М., 1994. – 265 с.
54. Клияненко Б., Лобас В., Матросова Л. Проблеми структурної перебудови та інвестування економіки // Економіка України. – 1995. – №10. – С. 34-41.
55. Ковалев С.Г., Гутинов А.И. Рынок труда: понятие, закономерности, перспективы. – С.Пб., 1992. – 187 с.
56. Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф. та ін. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. – К., 1996. – 320 с.
57. Козенко А. В. Металлургический фонд Украины. - К.: Наук. думка, 1990.
58. Козлов В.Б. Энергетика и природа. – М., 1994. – 280 с.
59. Коломойцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України. – К., 1997. – 235 с.
60. Коммонер Б. Замыкающийся круг: природа, человек, технология. – Л., 1974. – 212 с.
61. Крыжановский Б.Н. Потенциал машиностроения. – К.: Наукова думка, 1994. – 351 с.
62. Крыжановский Р.А., Громова Е.Н., Галушкина Т.П. Морская экономика: сегодня и завтра. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
63. Крик З. Озеленение безопасности: экологические аспекты национальной, международной и глобальной безопасности после холодной войны // Оборонная политика – политика обеспечения мира и безопасности: Материалы к курсу. – К., 1992. – С. 108-119.
64. Крупнейшие морские порты Украины: краткая характеристика // Бизнес. – 1997. – №2. – С. 22.
65. Крыжановский Б. Н. Потенциал машиностроения. – К.: Наукова думка, 1994. – 138 с.
66. Ларичев О., Мечитов А. Методологические проблемы анализа риска и безопасности использования новых технологий // Системные исследования. Методологические проблемы. – М., 1998. – С. 26-44.
67. Леш А. Географическое размещение хозяйства / Пер. с нем. – М.; Л., 1959. – 128 с.
68. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. – М.: Владос, 1999. – 400 с.
69. Лукинов І. Економічні трансформації наприкінці ХХ сторіччя. – К., 1997. – 165 с.
70. Луцишин П.В. Єврорегіон “Буг”. Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика. – К., 1996. – 135 с.
71. Маначинський О. Конверсія ВПК і безпека // Розбудова держави. – 1996. – №4. – С. 20-22.
72. Маршалл В. Основные опасности химических производств. – М., 1989. – 421 с.
73. Минеральные ресурсы Украины. Современные проблемы и факторы развития минерально-сырьевых комплексов. – К.: Госкомгеология, 1993. – 128 с.
74. Міжнародні економічні відносини: система регулювання міжнародних економічних відносин. – К.: Либідь, 1994. – 255 с.
75. Неверов А.В. Экономика природопользования. – Минск, 1990.
76. Нейкова Л.И. Иностранное инвестирование экономики Украины: теория и практика / УНАН, СОПС Украина. – К.: 1996. – 280 с.
77. Нижник В.М. Затрати і результати праці в транзитивній економіці. – Хмельницький: Поділля, 2000. – 359 с.
78. Основи загальної екології: Підручник / Г.О. Білявський, М.М. Падун, Р.С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1993. – 304 с.

79. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 415 с.
80. Пила В.І., Чмир О.С. Спеціальні (вільні) економічні зони: теорія та практика, – К.: Знання, 1998. – 327 с.
81. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К.: Наук. думка, 1992. – 275 с.
82. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища шк., 1996. – 230 с.
83. Пістун М.Д., Гуцал В.О. Географія агропромислових комплексів: Навч. посіб. – К., 1997. – 270 с.
84. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К., 1993. – 165 с.
85. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України (Наукові доповіді НІСД.– К., 1994. – Вип. 24. – 77 с.
86. Праця в Україні у 1998 році. Стат. збірник /Державний комітет статистики України: №13-2/139 від 28.07.99. – К., 1999.
87. Проблеми реформування соціальної інфраструктури села / Упор. і відп. за вип. Г. Купалова. – К.: ТОВ ІВЦ “Діловий контакт”, 1999. – 115 с.
88. Проблеми соціально-економічної географії Західного району України / Відп. ред. О.І. Шаблій. – К.: ІСДО, 1993. – 220 с.
89. Програма діяльності Кабінету Міністрів України “Реформи заради добробуту”. – К., 2000.
90. Проект Концепції державної регіональної політики України. – К., 2000. – 18 с.
91. Размещение производительных сил. / Под ред. В.В. Кистанова, Н.В. Копилова. – М.: Экономика, 1994. – 185 с.
92. Регіональна політика України / Під ред. Н.Г. Курдюко–вої. – К.: Наукова думка, 1995. – 165 с.
93. Регіональні агропромислові комплекси України / П.П. Борщевський, В.О. Ушкаренко, Л.Г. Чернюк, Л.О. Мармуль. – К.: Наукова думка, 1996. – 120 с.
94. Реймес Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М., 1992. – 160 с.
95. Рекреация: социально-экономические и правовые аспекты. – К.: Наук. думка, 1992. – 175 с.
96. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: Посібник у питаннях і відповідях / За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 89 с.
97. Ринок продовольства / За ред. П.Т. Саблука, В.І. Бойка. – К.: ІАЕ ІААН, 1996. – 165 с.
98. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК/ За ред. М. В.Зубця, П. Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: УААН, Ін-т аграрної економіки, 1999. – 180 с.
99. Розміщення продуктивних сил / За ред. Є. П. Качана – К.: Вища шк., 1997. – 350 с.
100. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Г.П. Баб’як, В.Я. Брич, М.П. Дусановська та ін.; за ред. Є.П. Качана. – К.: Вища шк., 1999. – 375 с.
101. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є.П. Качана. – К.: Юридична книга, 2001. – 552 с.
102. Розміщення продуктивних сил: Навч.-метод, посібник для самостійного вивчення дисципліни / С.І. Дорогунцов, Я.Б. Олійник та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 76 с.
103. Розміщення продуктивних сил: Підручник / В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф.Семенов та ін.; за ред. О.Л. Ковалевського – К.: Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 546 с.
104. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник / За ред. В.В. Ковалевського, В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк та ін. – К.: Либідь, 1996.

105. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 240 с.
106. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України. – К.: Либідь, 1994. – 215 с.
107. Руснак П.П. Економіка природокористування, – К., 1992. – 280 с.
108. Сидоров М. Структурна перебудова в чорній металургії України – сутність проблеми та шляхи їх вирішення // Економіка України – 1995. – №2. – С. 41-46.
109. Симоненко В.К. Українське Причорномор'я: потенційні можливості і перспективи розвитку. – К.: Вища шк., 1996. – 78 с.
110. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – 125 с.
111. Система показників використання трудових ресурсів // Економіст. – 1998. – №6 – С. 28-29.
112. Сільське господарство України. – К.: Мін. статистики України, 1996. – 201 с.
113. Соколенко С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. – 1993. – №10. – С. 56-60.
114. Соціально-економічна географія світу / За ред. С.П. Кузика. – Тернопіль: ТАНГ, 1998. – 254 с.
115. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 228 с.
116. Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика: У 2 ч. – К.: Наукова думка, 1994. – 126 с.
117. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 1999. – 280 с.
118. Стеченко Д.М. Державне регулювання економіки. – К.: МАУП, 2000. – 176 с.
119. Стеченко Д.М. Розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил. – К., 1999. – 185 с.
120. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – К.: Вікар, 2001. – 377 с.
121. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком. – К., Вища школа, 2000. – 223 с.
122. Територіальна організація продуктивних сил України / За ред. М.О. Ковтонюка, Є.П. Качана, М.О. Петриги. – К.: НМК ВО, 1992. – 126 с.
123. Топчієв О.Г., Малік, М.В., Мирошніченко С.А. Транспортний потенціал і транспортно-розподільчі функції приморських регіонів України // Український географічний журнал. – 1997. – №1. – С. 11-16.
124. Транспорт Украины. Справочник. – Одесса: Судоходство, 1997.
125. Україна і ринок в контексті міжнародного досвіду. – К.: Тов. “Знання”, 1991. – 48 с.
126. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000-2004 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України // Свобода. – 2000. – 26 лютого.
127. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. – М., 1987. – 260 с.
128. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.
129. Шаленко М.В. Територіальна сегментація ринку праці України. – К., 1993.
130. Экономика предприятий машиностроения в условиях перехода к рынку / Под ред. В.С. Клочко. – Харьков, 1995. – 285 с.
131. Экономика природопользования / Под ред. Т.С. Хачатурова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 326 с.